About the Book

A single manuscript of this commenta the Sāṁkhya Kārikā is preserved in the Jesa Bhandar. In Dr. Solomon's view, of all the mentaries this Vṛtti has the fairest claim to the original of Paramārtha's Chinese Versic the Notes she has shown the parallelism at le She is also of the view that this is the earli the extant commentaries.

[From Publisher's Fore

Price Rs. : 5=

Gujarat University

सांख्यवृत्तिः (V_2)

Sāṁkhya-Vṛtti (V_2)

Edited by

Dr. Esther A. Solomon
M. A., Ph. D.,
School of Languages,
Gujarat University,
Ahmedabad

Gujarat University
Ahmedabad-9.

First Edition] [1973

(c) Gujarat University : 1973

Price Rs 5-00

Printed by
Mahant Shree Tribhuvandasji Shastree,
Ramanand Printing Press,
Kankaria Road,
Ahmedabad-22.

Published by
Shri Kanchanlal C. Parikh,
Registrar,
Gujarat University,
Ahmedabad-9.

FOREWORD

It gives me great pleasure, indeed, in publishing Dr. (Miss) Esther A. Solomon's book entitled "Sāṁkhya-Vṛtti."

A single manuscript of this commentary on the Sāṁkhya Kārikā is preserved in the Jesalmere Bhandar. In Dr. Solomon's view, of all the commentaries this Vṛtti has the fairest claim to being the original of Paramārtha's Chinese Version. In the Notes she has shown the parallelism at length. She is also of the view that this is the earliest of the extant commentaries.

I am most thankful to Dr. E. A. Solomon for agreeing to the publication of this work which was undertaken as a research project in the School of Languages of the Gujarat University.

I have no doubt that students, teachers and others interested in the study of the Sāṁkhya system of philosophy will benefit much from this work.

Gujarat University
Ahmedabad-9
16th March 1973

K. C. Parikh
University Registrar

Preface

A palm-leaf manuscript of this hitherto unpublished vṛtti (V_2) on the Sāṁkhya Kārikā is preserved in the Jesalmere Grantha Bhaṇḍāra. An account of it is furnished by श्री जेसलमेरुदुर्गस्थ जैन ताडपत्रीय ग्रंथभण्डार सूचीपत्र (Catalogue of the Palm-leaf Manuscripts in the Jaina Grantha Bhaṇḍāra of Jesalmere) as follows :

क्रमाङ्क ३९३; पत्र–८९ [Leaves–89]; भाषा–संस्कृत; ले. सं. ११७६ [Copied in Saṁvat 1176]; संहनन–श्रेष्ठ; दशा–श्रेष्ठ; ल. प. (Length and width)–१२३/४″ × १३/४″ ; ग्रंथमान—१३०० श्लोक.

Leaves 57, 58, 60–63, 66–74, 76-79 are missing. [Fragments of leaves 60 and 70 are preserved, and I have given in the text whatever is found therein.]

This edition is prepared from a photo-enlargement of a microfilm in the L. D. Institute of Indology, Ahmedabad, of this single manuscript. The writing before ०वात् (the final portion of kā. 1) is lost as the leaf (१) is broken here. A brief namaskāra and the portion of kā. 1 before ०वात् seem to have been lost (–about 38 letters). The colophon is as follows : सांख्यवृत्तिः समाप्ता ॥ छ ॥ ग्रंथाग्रं ग्रन्थमानेन श्लोक १३०० मङ्गलमहाश्री । संवत् ११७६ ॥

As a rule there are four to five lines to either side of the leaf (–though some leaves have even two or three lines–), and about 60–65 letters to a line. The writing is on the whole quite clear and legible. The kārikās are not numbered. At places the kārikā is not given and we have only the commentary. The scribe writes ऋ for रि and vice versa. The final of some case-affixes, e.g. त् of आत्, is often omitted. At some places we find an anusvāra where it is not required, and at others it is omitted. The visarga is omitted at a number of

places. च and इति are at times not found, or are used at the wrong place; at some places they even seem to be superfluous. Sometimes letters or words are found unnecessarily repeated. These are minor errors common to most copyists and hardly deserve any mention. At places some words seem to have been omitted, but can mostly be supplied with a reasonable degree of confidence on the strength of the other commentaries, especially V_1 edited by me, and Gauḍapāda's Bhāṣya on the Sāṁkhya Kārikā. The scribe seems to have slurred over parts of the text because his eye was distracted by the same word occurring in two successive lines. On the whole the manuscript has been well copied and carefully preserved, though it is unfortunate that a number of leaves of such an important manuscript are missing.

I may mention for the reader's information that I have used the abbreviation 'V_2' for this vṛtti for this reason only that of the two single manuscripts of the two hitherto unpublished vṛttis that I edited, I took up this one (V_2) after I had done some preliminary work on the other one, which I call V_1 and all the leaves of which are preserved.

The name of the author of the vṛtti is not found mentioned, but on the strength of a comparative study of the commentaries—V_2, V_1, Yuktidīpikā, Gauḍapāda-Bhāṣya, Jayamaṅgalā, Tattvakaumudī and 'Māṭhara-Vṛtti,' I have come to the conclusion that this is the earliest of the extant commentaries on the Sāṁkhya Kārikā, and that the authors of V_1, Yuktidīpikā and Gauḍapāda-Bhāṣya are indebted to it. Moreover, of all the extant commentaries this has the fairest claim to being regarded

as the original on which Paramārtha's Version is based. I have discussed some important points and parallelisms in the Notes, but have discussed at length the problems of the text of the Sāṁkhya Kārikā, the chronological order of the commentaries and the like in a separate Study—'The Commentaries of the Sāṁkhya Kārikā—A Study'. I have also therein attempted a comparative study of the contents of 'Māṭhara-Vṛtti,' Gauḍapāda-Bhāṣya, V_2, V_1 and Paramārtha's Version as claims have been put forth in favour of 'Māṭhara-Vṛtti' and Gauḍapāda-Bhāṣya being the original of the Chinese Version, and a similar claim can be made in favour of V_2 and V_1 also, the latter being very much like what is known as Māṭhara-Vṛtti. The comparative study will enable the reader to judge for himself. As mentioned above, of all the commentaries, V_2 is, in my view, the closest to the Chinese Version. The two are found to be different at places, but this can be accounted for as shown by me. Anyway, V_2 or a commentary very much like it, if it at all existed, must have been the original on which Paramārtha's Version was based, but certainly not V_1 or 'Māṭhara-Vṛtti' or Gauḍapāda-Bhāṣya.

The table, at the end of the 'Study', showing the different readings in the kārikā-text as accepted by the several commentaries, will enable the reader to see for himself that the kārikā-text in V_2 seems to be the original one, and the later variants, if any, are at times based on the expressions used in V_2 in the course of the exposition of the kārikā concerned, or are a result of attempts to improve upon the text as found in V_2. I have even a feeling that Īśvarakṛṣṇa himself might have been the author of this V_2, which would then be a svopajña-

vṛtti. But I have hardly any evidence to substantiate this. I hope scholars will be inspired to investigate into this.

We find the first 71 kārikās commented upon in V_2, while V_1 and 'Māṭhara-vṛtti' have 73 kārikās. Kā. 72 of V_1 is known to all the later commentators, though Gauḍapāda comments on kārikās 1-69 only. Paramārtha's Version refers to it as a verse composed by an 'intelligent man of this (school)'. In my view, kārikās 1-71(-the last one serving as a concluding stanza-) constitute the original text of the Sāṁkhya-saptati, and kārikās 72 and 73 are the composition of the author of V_1. I have discussed this in my 'Study'. My editions of V_2 and V_1 and the 'Study' are meant to supplement each other, though some points may be found discussed in two or all of them.

The emendation suggested is given in round brackets ( ) after the incorrect letter or word or words as the case may be, and if something is required to be supplied that is put within rectangular brackets [ ].

I shall feel very happy if my work stimulatess further discussion among scholars.

8-10-1971 **E. A. Solomon**

* * *

I am glad in having this opportunity to express my sense of gratitude to the authorities of the Gujarat University for deciding to publish this work.

I am also thankful to the Manager of the Ramanand Printing Press and all his colleagues for the promptness they have shown in seeing this book through the press.

25-3-1973 **E. A. Solomon**

Abbreviations

V_2—The vṛtti published here.

V_1—Another vṛtti edited by me.

M—Māṭhara-Vṛtti (Chowkhamba Sanskrit Series, 1922).

G—Gauḍapāda-Bhāṣya (Chowkhamba Sanskrit Series, 1963).

Y—Yuktidīpikā (Calcutta Sanskrit Series, 1938).

J—Jayamaṅgalā (Calcutta Oriental Series, 1926).

T—Tattvakaumudī (Poona Oriental Series, 1934).

P—Paramārtha's Chinese Version

(The Sāṁkhya Kārikā-Studied in the light of its Chinese Version.

Translation into English by S.S. Suryanarayanan from M. Takakusu's translation into French—Madras, 1931).

सांख्यवृत्तिः

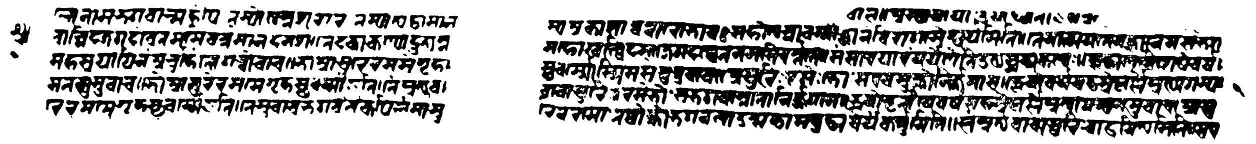

[Leaf १ब]

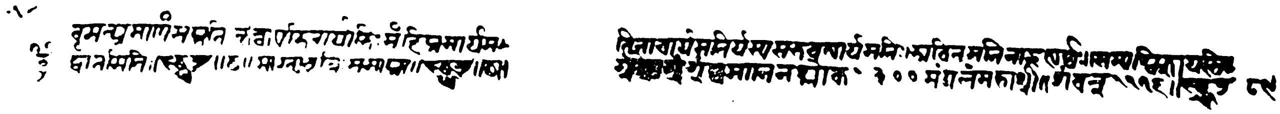

[Leaf ८९]

CONTENTS

	Pages
Foreword	3
Preface	5–8
Abbreviations	9
Text of V_2	१–६८
Notes	६९–१०८
Index of kārikās	१०९–१११
Errata	१११

सांख्यवृत्तिः [V_2]

[सांख्यसप्ततिका वृत्तिसहिता]

[१ब] [दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ ।
दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभा]वात् ॥ [१]

अस्यार्याः (अस्या आर्यायाः) उपोदघात[:] इत्यत्रोच्य ते— ब भू व कपिलो* नाम भगवान् महर्षिः । तस्योत्पन्नशरीरः (तस्योत्पन्नं शरीरम् ?) । तस्यो-त्पद्यमानस्य अ(स)काशाच्चत्वारो भावा:+ सहोत्पना:—धर्म्मो ज्ञानं विराग-(वैराग्य)मैश्वर्यमिति । तेनात्मगतेन ज्ञानेन स भगवान्नि(नि)दं जगदन्धे तमसि वर्त्तमानं दन(द)र्श । तद(दा) कारुण्यादु(कारुण्यमु)त्पन्नमहो खल्विदं जगदन्धे तनमसि(तमसि) वर्त्तते संसारपारंपर्येणेति । उत्पन्नकारुण्यः ब्राह्मणविशेषं वर्षसहस्त्रयायि(जि)नमनु(न्त)र्हितो गत्वोवाच—"भो आसुरे रमसे गृहस्थधर्म्मो(र्म्मेऽ)स्मि[न्]" । स समुनुवाच (समुवाच or तमु-वाच) अ(आ)सुरिः—"रमेः(मे) भोः" । स एवमुक्तो निर्ज्जगाम । भूयो वर्षसहस्त्रे पूर्णे प्रत्यागम्य स तमुवाच—"भो आसुरे रमसे गृहस्थधर्म्मे" इति । तं प्रत्युवाचा-सुरिः "रमे भोः" । स भगवान् ततो निर्ज्जगाम । भूयो[ऽपि] तृतीये वर्षसहस्त्रे पूर्ण्णे प्रत्यागम्य तमुवाच—"आसुरे रमसे गृहस्थधर्म्मे" इति । तमुवाच भगवन्तं कपिलमासुरिः "न रमोः (न रमे भोः)" । त(अ)थोक्तो भगवता "उत्सहसे ब्रह्मचर्यं कर्त्तुम्" इति । तं प्रत्युवाचासुरिः "बाढमित्थम्" इति । स ए[२अ]वं गृ[ह]स्थधर्म्मं परित्यज्य कपिलस्य शिष्यो बभूव ।

तत्र कश्चिद् ब्रूयात्कुत(तोऽ)स्य जिज्ञासा समुत्पन्ना आसुरिसगोत्रस्य ब्राह्मणविशेषस्य यया जिज्ञासया गृहस्थधर्म्मं परित्यज्या(ज्य) गुरुमभिगत इति ।

---

*The portion of the leaf having the underlined letters is broken at the end of the first line.

+ Or could it be प्रकाशाश्चत्वारो भावाः ?

इत्यत्रोच्यते–आध्यात्मिक(का)[दि]दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा । दुःखानां त्रयं दुःखत्रयम् । दुःखत्रयेणाभिघातः दुःखत्रयाभिघातः तस्मा[द्] **दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा,** ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा समुत्पन्नेत्यर्थः । जिज्ञासा–किं परं किमपरं किं याथातथ्यं किं नि(निः)श्रेयसं किं कृत्वा कुतःकृत्य(कृतकृत्यः) स्यामिति गुरुमभिगतः । अथ कानि तानि दुःखानि यैरभिहतः गु[रु]मभिगत इत्यत्रोच्यते–आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम, आधिदैविकं चेति त्रीणि दुःखानि ।

तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसं चेति । तत्र शारीरं नाम वातपित्तश्लेष्मा(ष्म)णां वैषम्यनिमित्तेन य[द्] दुःखमुत्पद्यते तदाध्यात्मिकमित्यभिधीयते । अमा(आ ना)भेर्व्वातस्य, आ हृदयात्पित्तस्य, ऊर्ध्वं श्लेष्मण इति त्रयाणां त्रीणि स्थानानि भवन्ति । तत्र कदाचिद्वायुरुत्कटीभूत्वा पित्तश्लेष्मणावा(०ष्माणाव)-[२ब]भिभवति तदा वायुनिमित्ता दोषा उत्पद्यन्ते तद्यथा शिरोरोगाक्षिरोगसु(मु ?)खरोगभगन्दरगुदावर्त्तजलोदरप्लीहवातगुल्मकासखा(श्वा)सातीसारप्रभृतयो व्याधयः उत्पद्यन्ते । यदा पित्तरु(मु)त्कटीभूत्वा वातं[श्लेष्माणं] चाभिभवति तदा पित्तनिमित्ता दोषा उत्पद्यन्ते । यदा श्लेष्म(ष्मा) उत्कटीभूत्वा वातं [पित्तं] चाभिभवति तदा श्लेष्मनिमित्ता दोषा उत्पद्यन्ते । एतच्छ(च्छा)रीरमित्युच्यते । मानसदुःखं व्या[ख्या]स्यामः । तत् त्रिविधम्–प्रियविप्रयोगं(गः), अप्रियसंप्रयोग ईप्सितस्य चालाभः । संकल्पयन् (संकल्पयतः ?) मानसं दुःखमुत्पद्यते । एवमेव द्विविधमाध्यात्मिकं शारीरं दुःखं व्याख्यातम् । अ(आ)धिभौतिकं व्याख्यास्यामः । मानुषपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तं यद्दुःखमुत्पद्यते [तदाधिभौतिकमित्यभिधीयते ।] आधिदैविकं यथा शीतोष्णवातवर्षासत्य(०र्षाशन्य)वश्यावेशनिमित्तं यद्दुःखमुत्पद्यते तद(दा)धिदैविकमित्यभिधीयते । एवमेतानि त्रीणि दुःखानि आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकमित्यभिधीयते(न्ते) । एतैस्त्रिभिर्दुःखैरभिहतस्य [३अ] आसुरिसगोत्रस्य ब्राह्मणवि[शे]षस्य जिज्ञासा उत्पन्ना–किं परं किमपरं किं य(या)थातथ्यं किं नि(निः)श्रेयसं किं कृत्वा कृतथा स्यादिति (कृतार्थः स्यामिति) ।

अत्राह–या जिज्ञासा त्रिभिदुः(र्दुः)खैरभिहत[स्य] आसुरिसगोत्रब्राह्मणविशेषस्योत्पन्ना सा किंहै(हे)तुकी । तेषा तेषा*(तेषा)मपघातः(तकः) । तच्छब्देन दुःखान्युपसंगृह्यन्ते । तस्मिन् **तदपघातके हेतौ** इयं जिज्ञासा समुत्पन्ना । किं खल्विया(मा)नि दुःखानि शरीरस्य, आहोस्विच्छरीरव्यतिरिक्तोऽस्तीति(०ऽस्ति) कश्चिदन्यः पुरुषः यस्य दुःखानि, एषां च दुःखानां कश्चिदस्ति उपायः येन दुःखानि न स्युरिति । यद्युपायोऽस्तीति उपायान्तरमा[स्था]स्यामोति येन दुःखानि न भविष्यन्ति । अवा(अथ) नास्त्युपायः, तूर्ष्णीं दुःखान्यनुभविष्यामि । नात्र इदं स्या+[३ब]दित्येवं दुःखानि(भि)भूतस्यासुरिसगोत्रस्य ब्राह्मणविशेषस्य तदव(प)घातक(के) हेतौ जिज्ञासा समुत्पन्नेति । स उत्पन्नजिज्ञासः कपिलं भगवन्तमभिगतः अयमुपायं करिष्यतीति येन दुःखानि न भविष्यन्ति ।

अत्राह–दुःखेभ्य एव जिज्ञासा समुत्पन्ना दुःखानामेव [नि]से(षे)धं (निषेधं) कथं करिष्यतीति । न हि मातुरुत्पन्न[:] पुरुषः मातुरेव वधं करोतीति । अत्रोच्यते–इह हि लोके तस्मादेवोत्पन्नं तस्ये(स्यै)व वधं करोतीति । तद्यथा राजपुत्रः राज्ञः समुत्पन्नः राज्ञ एव वधं करोतीति ।

तत्र कश्चिद् ब्रूयात्–**दृष्टे साऽपार्था चेत्** । इह लोके सर्व्वप्रत्यक्षः दुःखापघातको हेतुर्दृष्टः श(शा)रीरस्य तावत् अष्टाङ्गः आयुर्व्वेदः, तद्यथा कायशल्यः सलाको (कायशल्यशलाका)विषो[४अ]न्मा[द]क्लीबजराकुमारविचिकित्सितानि । मानसस्येष्टा(ष्ट)विषयसेवेति । अ(आ)धिभौतिकस्य रक्षाविधिः । आधिदैविकस्य गुप्तस्थानमेव शान्तिकर्म्मं चेत् (०कर्म्म च) । एवं दृष्टे दुःखप्रतीकारे हेतौ इयं जिज्ञासा अपार्थिकेति ।

उच्यते । न अपार्थिका जिज्ञासा । कस्मात् । **नैका[न्ता]त्यन्ततोऽभावात्** ।

* One तेषा is superfluous.
* इदं स्यात् is unnecessarily repeated in the manuscript.

किं नु वयं ब्रूमः। अष्टाङ्गस्यायुर्व्वेदस्य द्वे(द्वौ) दोषौ—एकान्तस्याभावः— — — —+ [अन्त्याभाव ?](अत्यन्ताभाव)श्च। एकान्ताभावस्तावत्, यथा शास्त्रोक्तेन विधिना क्रियमाणेऽपि सिद्धिर्भ्भवति वा न वा। अन्त्या(अत्यन्ता)भावः—कृतेऽपि भूयो भविष्यत्येव। तस्मात् एवंविधे हेतौ नास्य शिष्यस्य परिधीयते परितोषः। एवं सर्व्वे दुःखापघातको(का) हेतवो दृष्टाः।

प्रत्याह—यद्येवं दुःखापघातक[:]समर्थो (or दुःखापघातसमर्थो) हेतुर्भवतीति। अस्त्यन्यतो हेतुर्यत्रैकान्तिकं फलं श्रूयते। एवं ह्याह—

"अपाम सा(सो)ममृता अभूमागन्म ज्योति[र]विदाम देवाः(वान्)।
किं नूनमकृणवद्दातिरमृतं मर्त्यस्येति॥
(किं नूनमस्मानकृणवदरातिः किमु धूर्त्तिरमृत मर्त्यस्य॥ इति)
[ऋग्वेद ८. ४८.३, अथर्वशिरस्, ३]

आत्यन्तिकं फलं [४ब] श्रूयते। अत्रा(त्र) व्याख्यानम्—कदाचिदिन्द्रं देवा उपस्थितानां(उपस्थिताः, तान्) देवादि(नि)न्द्र उवाच। भोः देवाः देवत्वादन्य[द]पि सुखतरमस्तीति। ते एकान्तें(न्ते) स(सं)चिन्त्य अभ्यागम्य मू(ऊ)चुः—नास्ति देवत्वादन्यं(न्यत्) सुखमिति। तेनोक्ता[:] केन हेतुनेति ति(ते) प्रत्यूचूः—अनेन हेतुना यस्मात् 'अपाम सोमम्' इति। 'पा पाने' धातुः, तस्य '[अ]पाम' इति भवति। पीतवन्तः स(स्मः ?) सोममित्यर्थः। तत इन्द्रेणोक्ता[:] किं वो भविष्यतीति। ततस्तैरुक्तम्—'अमृता अभूमः(म)'। 'भू सत्तायाम्' धातुः, तस्य 'अभूम' इति। ते ऊचुः यस्मादस्माकिं(भिः) सोमरसः पीतः तेनामृता अमृता* अभूमर (अभूम)। 'आगम (अगन्म) ज्योतिः'। अगम(न्म) 'गम्लृ-सृप्लि(प्लृ) गतौ' तस्यात्मनेति (तस्य 'अगन्म' इति) भवति। ज्योतिरिति

+ Here in the manuscript there is blank space for four letters – – – – They can be अन्त्याभाव which the scribe writes for अत्यन्ताभाव.

* One अमृता is superfluous.

स्वर्गस्य प्रमाणम्। सोमं पीत्वा अमृता अभूमः(म) स्वर्गा(र्गं) प्राप्तो(प्ताः) स्म इति। किं चास्य(न्य)[द्], 'अविदाम देवान्'। 'विदु(द) ज्ञाने' तस्य 'अविदाम' इति। भव अस्यं(भवन्त्यस्मिन्) स्वर्गे इये(य)न्तो देवाति(देवा इति) विद्मः। किं नूनमस्मान्पुनः(नर्) दु[:]खं भविष्यतीति। तस्मात् तूपोवन्तो (उपायवन्तो ?) व्या[५अ]धयः आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकास्ते किं करिष्यती(न्ती)ति। [अ]रातिरित्युच्यते मृत्युः। सोऽस्मादि(नि)दानीं [किं] करिष्यतीति। किं चान्यत्। किम(किमु) धूर्त्तिरित्युच्यते जरा। एवं यः सोमं पिबति तस्य व्याधयो मृत्युर्ज्जरा वा किं करिष्यतीति। तस्मादाह— किं तत्प्रव्रज्यया न्प्र(प्र)योजनमिति। सांख्यज्ञानेन वा। वेदोक्तं करिष्याम इति। वेदा[दे]वाभ्यधिकं फलं श्रूयते। पशुधवेन(०वधेन) सर्व्वान् लोकान् जयतीति ऐकान्तिकं फलं श्रूयते। तद्विहितेषु दुःखप्रतीकारहेतुषु अपार्थिकेयं जिज्ञासा। एवं वेदवादिनो * [क्ते] आचार्यो ब्रवीति सप्ततिकाकर्ता च।

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः।
तद्विपरीत(तः) श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञान(०क्तज्ञ)विज्ञाना[त्]॥२॥

तत्र दृष्टेन तुल्यं **दृष्टं(ष्ट)वत्**। कोऽसो(सौ) अ(आ)**नुश्रविकः**। अनुश्रूयते परंपर्या(परंपरया) इत्यानुश्रविकः। स च यथाष्टाङ्गो(ङ्ग) आयुर्व्वेदः एकान्ताभावात् अत्यन्ताभावाच्च दुःखापघातक[:] समर्थो (or दुःखापघातसमर्थो) न भवतीत्युक्तं तथा न देवे(वेदो) भवतोति। कस्मात्। **स ह्यविशुद्धिक्षयातिश[५ब]ययुक्तः**। अविशुद्धि[श्च] क्षयश्च अतिशयश्च ते इमेऽविशुद्धिक्षयातिशयाः तैरविशुद्धिक्षयातिशयैर्युक्तो हेतुः वेदविहितः स भवति अविशुद्धिक्रि(क्ष)यातिशययुक्तः। अविशुद्धियुक्तस्तावत्—

षट् शतानि [नि]युज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि।
अश्वमेधस्य वचनान्यू(दू)नानि पशुभिस्त्रिभिः॥

* Blank space for one letter (–). It could be वेदवादिनोक्ते.

इत्येवंलक्षणाऽविशुद्धिः । किञ्चान्यत्—

न तस्य युक्तमनृतं हिनस्ति न स्त्रीषु राजेन्द्र विवाहकाले + ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे पंचानृतान्याहुरपातकानि ॥

इत्येवमादिना पापकर्म्मणा मिश्रीभावात् अविशुद्धियुक्तः वेदविधिः । क्षययुक्तः—

बहूनि द्र(बहूनीन्द्र) सहस्राणि दैतेयानां युगे युगे ।
कालि(ले)न समतीतानि कालो हि दुररि(ति)क्रमः ॥

इत्येवमिन्द्रादीनां पतनं दृष्ट्वा यजमानस्य कर्म्मक्षये पतनं दृष्टम् । अतिशययुक्तं(क्तः) खल्वपि—इह आढ्यं दृष्ट्वा दरिद्रस्य दुःखमुत्पद्यते सुरूपं दृष्ट्वा विरूपस्य प्राज्ञं दृष्ट्वा मूर्खस्य । तत्(तद्वत्) वेदेषु एको [य]जमानः एकया अप्सरसया-(अप्सरसा) एके[६अ]न विमानेन विचरति । अपरे(रो) यजमानः अप्सरस(सां) सहस्रेण परिवृतस्तस्योपरिष्टाद् विचरति । तं दृष्ट्वा इतरस्यैकविमानस्य महद् दुःखमुत्पद्यते मे ना यं (मत्तोऽयं) विशिष्ट इति । एवमेतैरविशुद्धिक्षयातिशयैस्त्रिभिर्दोषैः युक्तो वेदः । तत्र यदुक्तं करिष्यामीति विदोक्तं(वेदोक्तं करिष्यामीति) तन्मिथ्या ।

किं तर्हि श्रेयानिति अत्रोच्यते **तद्विपरीतः** । ताभ्यां विपरीतस्तद्विपरोतः, दृष्टानुश्रविकाभ्यां विपरोत इत्यर्थः । तद्विपरोतः इति एकान्तिकात्यन्तिकविशुद्धः (ऐकान्तिकः आत्यन्तिकः विशुद्धः) अक्षय[ः] निरतिशय इत्यर्थः । अत्राह—यः श्रेयोहे[६ब]तुः स कथं प्राप्यत इति । अत्रोच्यते—**व्यक्ताव्यक्त[ज्ञ]विज्ञानात्** । अत्र समासः व्यक्तं च अव्यक्तं च [ज्ञ]श्च व्यक्तज्ञाः (व्यक्ताव्यक्तज्ञाः) तेषां व्यक्ताव्यक्तविज्ञानं ज्ञानं व्यक्तविज्ञानं तस्माद् व्यक्तज्ञो विज्ञानं (तेषां व्यक्तव्यक्तज्ञानां विज्ञानं व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानं तस्मात् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्)। स हेतुः प्राप्यत इति वाक्यशेषः । अत्राप्युक्तं बुद्धिरहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि इत्येतद्व्यक्ता(क्तम्), [अव्यक्तं] प्रधानं, ज्ञः पुरुषः एवमेतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि पनि(रि)समाप्तानि ।

\+ Should this not be ०राजन्न विवाहकाले ?

अपि चोक्तम्—

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र यत्राश्रमे रतः ।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥

अत्राह–एषां व्यक्ता[दी]नां कः प्रविभा[७अ]गः । अत्रोच्यते चतुर्व्विधः प्रविभागः तद्यथा—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्म्महदाद्या[ः] प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षा(षो)डशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥

तत्र **मूलप्रकृति**रिति प्रधानमधिकुरुते । प्रकरणा[त्] प्रकृतिः । सप्तानां प्रकृतीनां मूलमिति मूलप्रकृतिरिति×रित्युच्यते (०प्रकृतिरित्युच्यते)। बुद्धिमुत्पादयतीति प्रकृतिः, [न] अन्यस्मादुत्पद्यत इति तस्माद**विकृतिः** । **प्रकृतिविकृतयः सप्त**—बुद्धिरहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि एताः सप्त प्रकृतिविकृतयः । बुद्धिः प्रधानादुत्पद्यन्ते(ते) तस्माद्विकृतिः अहङ्कारमुत्पादयति तस्मात् प्रकृतिः । [अहङ्कारः बुद्ध्या उत्पद्यते तस्माद्विकृतिः, पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि च उत्पादयति तस्मात् प्रकृतिः ।] शब्दनात्र(शब्दतन्मात्रम्) अहङ्कारादुत्पद्यते तस्माद्विकृतिः [आकाशमुत्पादयति तस्मात् प्रकृतिः । स्पर्शतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यते तस्माद्विकृतिः] वायुरु(मु)त्पादयति तस्मात्प्रकृति[ः] । रूपतन्मात्रमहङ्कारादुत्पद्यते [७ब] तस्माद्विकृतिः, अग्निमुत्पादयति तस्मात्प्रकृति[ः] । रसतन्मात्रमत्रं(रसतन्मात्रम)हङ्कारादुत्पद्यते तस्माद्विकृतिः, अप उत्पादयति तस्मात्प्रकृतिः । गन्धतन्मात्र[म्] अहङ्कारादुत्पद्यते तस्माद्विकृतिः, पृथिवीमुत्पादयति तस्मात्प्रकृतिः । एवमेताः प्रकृतयोः (प्रकृतिविकृतयः) भवन्ति । षोडशकः एव विकृतिः (षोडशकः विकृतिः एव) । एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि इत्येष षोडशको गणः विकृतिरित्युच्यते । 'तु' शब्दोऽत्रावधारणार्थम्, उत्पद्यते मु(नो)त्पादयतोति एतदवधारयति । **न प्रकृतिर्न्न विकृतिः पुरुषः**, न प्रकृति अविकृति (न प्रकृतिः न विकृतिः ?), न प्रकृतिषु प्रकृति[ः] न विकृतिषु विकृति[रि]ति अन्य एव

× One रिति is superfluous.

पुरुषः । एषामं यद् (एषामयं) व्यक्ताव्यक्तज्ञानां चतुर्व्विधः प्रविभाग[ः] ।

अत्राह—एषां व्यक्ताव्यक्तज्ञानां त्रयाणां पदार्थानां केन [८अ] प्रमाणेन सिद्धिर्म्भवति । अत्रोच्यते ॥छ॥

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।
त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धं(द्धिः) प्रमाणादि(द्धि) ॥४॥

श्रोत्रं त्वक् चक्षुर्ज्जिह्वा घ्राणमिति बुद्धीन्द्रियाणि । शब्दस्पर्शरसरूप(०रूप-रस)गन्धाः पञ्चेन्द्रियार्थाः । श्रोत्रेण शब्दो गृह्यते । त्वच(चा) स्पर्शः । चक्षुषां(षा) रूपमं (रूपम्), जिह्वया रसः, घ्राणेन गन्धो गृह्यत इति पञ्चभिरिन्द्रियैः पञ्चेन्द्रियार्था गृह्यन्ते । एतद् दृष्टमित्युच्यते प्रमाणम् । प्रत्यक्षेण योऽर्थो न गृह्यते सोऽनुमानेन साध्यो यथा धूमं दृष्ट्वाग्निं साधयति । एवमनुमानं नाम प्रमाणम् । प्रत्यक्षेणानुमानेन च योऽर्थो न साध्यते स आप्तवचनात् सिद्धः । यथा इन्द्रो देवराजा, उत्तराः कुरवः, स्वर्गेऽप्सर[सः] सन्ति इति । नैते प्रत्यक्षसाध्या नानुमानसाध्या आप्तानां व[८ब]चनं श्रुत्वा प्रमाणीक्रियन्ते । अपि चोक्तं—

आगमा ह्याप्तवचनम् आप्तिं दोषक्षयं विदुः ।
क्षीणदोषोऽनृतं वाक्यं न ब्रूयाद्धेत्वसंभवात् ॥

एवमेतानि आप्तवचना[न्ता]नि त्रीणि प्रमाणानि न्यु(उ)द्दिष्टानि । एतेषु सिद्धेषु सर्व्वप्रमाणान्यपि सिद्धानि भवन्ति । तद्यथा, अर्थापत्तिः संभवः अभावः प्रतिभावः दैतह्यां(प्रतिभावदैतिह्यम्) अपस्यश्चेष्टेति (औपम्यं चेष्टेति) । तत्रार्थापत्तिर्नाम यथा दिवा न भुंक्ते इत्युक्ते देवदत्तः (देवदत्तः इत्युक्ते) अर्थादापन्नां(न्नं) रात्रौ भुंक्त इति । एषार्थापत्तिः । संभवः—प्रस्थ इत्युक्ते संभवत्यर्धप्रस्थो ह्यत्रैव । एष संभवः । अभावः—अस्मा[द्] देशादन्यं देशं गत्वा देवदत्तः शरत्काले शुष्कान् व्रीहीन् पश्यति । तान् शुष्कान् व्रीहीन् दृष्ट्वा फलकाले वृष्टेरभावं साधयति । नूनमस्मिन् देशे न वृष्टो देव इति । एवमभावः । प्रति[९अ]भावद् यथा—

दक्षिणेन तु विन्ध्यस्य सह्यस्यैवोत्तरेण तु ।
पृथिव्यां रमणीयोऽयम् अत्यन्तं तदनन्तरम् ॥

एषा प्रतिभा (?) नाम प्रमाणान्तरम् । ऐतिह्यं नाम वेदश्रुतिः(तेः) आद्या अविपरीता श्रुतिः(स्मृतिः ?) [अ]सावैतिह्यमित्युच्यते, धर्म्मशास्त्राणीत्यर्थः । अपि चात्र श्लोकः—

अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ।
गुरौ याज्या(ज्य)श्च शिष्यश्च स्तेनो राजन्(नि) किल्बिषम् ॥

अ(औ)पम्यं नाम यथा गौस्तथा गवय इति । चेष्टा नाम यथा मूलक(मूक)स्य क्षुधितस्य हस्तकर्म्मणा क्षुत् साध्यते । एवम(मे)तानि सप्त प्रमाणानि त्रिष्वेव प्रमाणेष्वन्तर्भूतानि । अर्थापत्तिः [संभवः] अभावः प्रतिभा चेष्टेति अनुमाने, ऐतिह्यौपम्यं (ऐतिह्यमौपम्यं) चाप्तवचनेऽन्तर्हितम् । तस्मात् त्रिविधं प्रमाणमिष्टं केषामाचार्याणाम् (एषा० ?) ।

अत्राह—तेन द्विविधेन प्रमाणेन किं साध्यते । अत्रोच्यते—प्रमेयसिद्धिः । प्रमाणं च प्रमाणे च प्रमाणानि सरूपाणामेकशेषः एकविभक्तौ जात्याख्यात्वतः (कृता) । यस्मात् प्रमाणा[९ब]त्प्रमेयं सिध्यति प्रमेयेऽपि जात्याख्या कृता । प्रमेयं च प्रमेयः (प्रमेये) [च प्रमेयाणि] सरूपाणामेकशेष एव(क)विभक्तौ । व्यक्तं च प्रमेयमव्यक्तं च ज्ञश्च प्रमेयं(ये) तदिदं प्रमेयम् । एवमस्यायं भेदः । प्रधानं बुद्धिरहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि पुरुष इति । एवमेतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रमे[य]मित्युच्यते(न्ते) । किञ्चित् प्र[त्य]क्षेण साध्यते किञ्चिदनुमानेन किञ्चिदागमेनेति । तस्मादुक्तमेतत्—**प्रमेयसिद्धिः प्रमाणसिद्धिः (प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि)** ।

अत्राह—त्रिविधं प्रमाणमुक्तम् । तस्य प्रमाणस्य द्वि(त्रि)विधस्य किं लक्षणम् इति । उच्यते ॥छ॥

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं द्वि(त्रि)विधमनुमानमाख्यात[म्] ।
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्व्वकमा[प्तश्रुतिरा]प्तवचनं च ॥५॥

प्रतिविषयाध्यवसायः दृष्ट[मि]त्युच्यते । दृष्टं नामं(म) प्रतिरूपादिषु विषय(ये)षु पञ्चसु चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां पञ्चानामेष योऽध्यवसायो निश्चयः,

एवमिदं नान्यथेति । एतद् दृष्टस्य लक्षणम् । अनुमानस्येदानीं वक्ष्यामः । **[१०अ]** अत्रोच्यते–**त्रिविधमनुमानमाख्यातम्** । आख्यातं कथितमित्यर्थः । तच्चानुमानं पूर्व्ववत्, शेषवत्, सामान्यवच्चेति (सामान्यतोदृष्टं चेति) । तत्र पूर्व्ववदिति पूर्व्वमनुमानं, यथा प्रावृट्काले मेघमुत्थितं दृष्ट्वा भविष्यति वृष्टिरिति । त(य)स्मात् पूर्व्वं मेघः पश्चाद् वृष्टिरिति मेघेन पूर्व्वोत्थितेन [वृष्टिः] साध्यते । एतत्पूर्व्व[व]दनुमानं व्याख्यातम् । शेषवद्वक्ष्यामः । शेषोऽर्थोऽस्यास्तीति शेषवत् । यथा पः (यथा ?) समुद्रोदकबिन्दुं प्राश्य शेषस्यापि लवणताऽनुमीयते । एतच्छेषवदनुमानम् । सामान्यते(तो)दृष्टमनुमानं वक्ष्यामः । इह नु नगरे आम्रं पुष्पितं दृ[१०ब]ष्ट्वा वसन्तकाले नूनं कृत्स्नायामपि वसुन्धरायां पुष्पिता आम्रा इति । एतत् सामान्यतोदृष्टम् । अनुमानं **लिं[गलिङ्गि] पूर्व्वकम्** । यथा लिङ्गपूर्व्वकम्, त्रिदण्डं दृष्ट्वा लिङ्गं, लिङ्गिनं परिव्राजकं साधयति, तस्येदं त्रिदण्डमिति । अथवा परिव्राजकं लिङ्गिनं दृष्ट्वा, त्रिदण्डं लिङ्गं साध्यते नूनमस्य त्रिदण्डमस्तीति । एतल्लिंगलिंगिपूर्व्वकमनुमानं चेति ।

लिंगलिंगिसंबन्धस्तु स्वस्वामि-प्रकृतिविकार-कार्यक(का)रण-मात्रात्रिका(मात्रामात्रिक ?)–प्रतिपत्ति (प्रतिद्वन्द्वि ?)–सहचर–निमित्तनैमित्तिकप्रभावैरिति । आप्तवचनस्य लक्षणमिति । अत्रोच्य[११अ]ते–**आप्तश्रुतिराप्तवचनं च** । अत्र आप्ता नामाचार्याः हरिहरहिरण्यगर्भादयः तेषामाप्तानां श्रुतिः वेद इत्यर्थः । मन्वादयो धर्म्मशास्त्रकाराः आप्ता[ः] तेषामाप्तानां वचनमाप्तवचनमिति ।

आ(अ)त्राह–कतमो(मे)नानुमानेन कतमेन प्रमाणेन कतमं(मत्) प्रमेयं सिध्यते इति । अत्रोच्यते ॥छ॥

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रसिद्धिरनुमानात् ।
तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥६॥

यदेतत् सामान्यतोदृष्ट[म]नुमानं पूर्व्वोक्तं तस्मादनुमानात् प्रधानपुरुषौ अतीन्द्रियौ साध्येते । कथम् । क(य)स्मात् महदादि लिङ्गं त्रिगुणमतः साध्यते नूनमस्ति प्रधानं त्रिगुणं यस्मादिदं त्रिगुणमेव महदादि लिङ्गमुत्पन्नमिति । एवं

तावत् प्रधानमनुमानतः सिद्ध[म्] इति । तथा पुरुषोऽप्यनुमानसाध्यः–नूनमस्ति पुरुषः यस्यार्थे प्रधानं महदादि लिङ्गमुत्पादयतीति । एवं प्रधानपुरुषौ म(अ)नुमानसाध्यौ । व्य[११ब]क्तं प्रत्यक्षसाध्यम् । प्रत्यक्षेणानुमानेन च योऽर्थो न साध्यते स आप्तवचनेन साध्यः यस्माद् ब्रवीति–**तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्** । यो यत्रा(त्र) नियुक्तः कर्म्मणा च तुष्टः तेन तत्रोपदेशः क्रियते । इन्द्रो देवराजा, उत्तराः कुरवः इति । ते चाप्तवचनात् साध्येते इति ॥

अत्राह–प्रधानपुरुषौ नोपलभ्येतै(ते) इति । यच्च नोपलभ्यते लोके तन्नास्तीति । यथा द्वितीयमनोश्वरः(र)शिरः । प्रधानपुरुषौ [नोपलभ्येते] तस्मात्तावपि न स्त इति । तत्रोच्यते–यदुक्तं येऽर्थाः प्रत्यक्षतो नोपलभ्यन्ते ते न सन्तीति, तद्यथा असतां निरात्मकत्वात् अनुपलब्धिः । सतामर्थानां निमित्तादृष्टविधा[द्] अनुपलब्धिः । [अनुपलब्धेः] द्वैविध्यात् । इहानुपलब्धिर्द्विविधा सतामसतां च । असतां निरात्मकत्वात् अनुपलब्धिः । ससांतार्थानां (सतामर्थानां) निमित्तादष्टविधादनुपलब्धिः दृष्टा, यथा प्रधानो(नं) नोपलभ्यत इति । अत्रोच्यते ॥छ॥

अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ।
सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवा[१२अ]त्समानाभिहाराच्च ॥७॥

इह सतोऽर्थस्या**तिदूरा**दनुपलब्धिर्दृष्टा, यथा विप्रकृष्टेऽध्वनि वर्त्तमानः शकुनिर्न्नोपलभ्यते । न (स ?) च यस्मान्नोपलभ्यते किमसौ नास्तीति । अ[ति]दूरान्नोपलभ्यते । अत्राह–यन्नात्ति(ति)दूरे त(त्) कस्मान्नोपलभ्यते । अत्रोच्यते–**सामीप्यात्** । यदा(था) देवदत्तः आत्मचक्षुःस्थं(स्थ)मञ्जनं नोपलभते; किं तन्नास्ति । अत्राह—यन्ना(ति)दूरे नातिसामीप्ये तत्कथं नोपलभ्यते । अत्रोच्यते—**इन्द्रियघाताद्** । यथा बधिरः शब्दं न शृणोति, अन्धो रूपन्नं (रूपं न) पश्यति, किं ते शब्दरूपे न स्युः (स्तः) । अत्राह–यस्य अनपहतमिन्द्रियं कस्मान्नोपलभते इति । अत्राह (अत्रोच्यते)–**मनोऽनवस्थानात्** । अनवस्थितमना हस्तिनं परिक्रामन्तं न पश्यति । अस्ति चासौ । वेक्ता(त्ता)रा

भवन्ति । व्यग्रमनुमा (व्यग्रमनसा ?) नावधारितमिति । यस्याव्यग्रं मनः स नित्यं स्वस्थः क[१२ब]स्मान्नोपलभति(ते) । अत्रोच्यते—**सौक्ष्म्यात्** । धूमोष्मनोहारा आकाशगता नोपलभ्यन्ते [किं] न सन्तीति । अत्राह—ये नातिसूक्ष्मास्ते कस्मान्नोपलभ्यन्ते । अत्रोच्यते—**व्यवधानात्** । कुड्येन घटादयो व्यपकृताः (व्यवहिताः ?) । ये चाव्यपकृताः (चाव्यवहिताः ?) ते कस्मान्नोपलभ्यन्ते । अत्रोच्यतेऽ[**भि**]**भवात्** । यथाऽऽदित्यप्रकाशैं(शैः or शे) ग्रहनक्षत्रचन्द्रताराणाम् अप्रकाशा (प्रकाशा ?) अभिभूतत्वान्नोपलभ्यन्ते । किं ते न सन्तीति । अत्राह—ये नाभिभूतास्ते कस्मान्नोपलभ्यन्त इति । अत्राह (अत्रोच्यते)—**समानाभिहाराच्च** । समानात् (समानाः) सदृशाद (सदृशा) इत्यर्थः । तेषां समभिहारो राशिः तस्मात् समानादीनां अमेत्वम् (माषादीनाममे[य]त्वम् ?) । एवं सतामर्थानामष्टविधा अनुपलब्धिः । असतां च चतुर्व्विधा । प्रागुत्पत्तेरभावात् यथा मृत्पिण्डे घटो नास्तीति उच्यते । अभावान्नोपलभ्यते । प्रध्वंस(सा)भावात् [१३अ] यथा मुद्गराभिघाते प्रध्वस्तो घटो [नोपल]भ्यते । इतरेतराभावाद् यथा गोत्वमश्वत्वे नास्ति अश्वत्वं वा गोत्वे गवि + । अत्यन्ताभावात् यथा द्वितीयमनीश्वरः(र)शिरः तृती[यो] बाहुः शशविषाण इति । एवमियं द्वादशविधा अनुपलब्धिर्दृष्टा; सतामर्थानामष्टविधा, असतां चतुर्व्विधा । तस्मात् सतोऽप्यर्थ[स्य] एभिरनुपलब्धिः ।

[१४अ] एक एव दोषः स्यात् । तत्र यदुक्तं येऽर्था यत्रये(यत्र)नोपलभ्यन्ते ते न सन्ति । अनुपलब्धिश्चाभावलक्षणम् । प्रधानपुरुषौ च नोपलभ्येते य(त)स्मात्तौ न स्त इति त(द)युक्तमिति । अत्राह—यथोद्दिष्टानां द्वादशानामनुपलब्धिहि(हे)तूनां कतमेन हेतुना प्रधानस्यानुपलब्धिरिति । अत्रोच्यते ॥छा॥

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्न्नाभावात्कार्यतस्तदुपलब्धिः ।
महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिविरूपं सरूपं च ॥८॥

सौक्ष्म्यात्तस्य प्रधानस्यानुपलब्धिः । सूक्ष्मं हि प्रधानम् । कस्माद्, अदर्शन-

+ गवि is superfluous.

लक्षणत्वात् । आह—कथमेतद्गम्यते सौक्ष्म्यादेवानुपलब्धिर्न्नाभावादिति । अत्रोच्यते-सौक्ष्म्यादेवानुपलब्धिर्**न्नाभावादि**ति । कस्मात् **कार्यतस्तदुपलब्धिः** । कार्याति(द्धि) कारणानामुपलब्धिर्दृष्टा । विस्तीर्णविटपशाखं न्यग्रोधपादपं दृष्ट्वाऽनुमीयते अस्त्यसौ जननक्रियासमर्था न्यग्रोधव(धा)ना यस्याः अनुपलभ्य[१४ब]मानायाः अपीदं कार्यमुपलभ्यते । एवमिहाप्यस्ति प्रधानं सौक्ष्म्यादनुपलभ्यमानं कार्यदर्शनादनुमीयते न्यग्रोधव(धा)नावत् । जगतः क्रियासमर्थमेव प्रधानं यस्येदं कार्यमिति । अत्राह—किञ्च कार्यमिति यदुपलभ्य प्रधानमनुमीयत इति । अत्रोच्यते—**महदादि तच्च कार्यम्** । मह(हा)न् यस्य कार्यस्यादिस्तदिदं कार्यं महदादि । महानित्युच्यते बुद्धिः, अहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि एतत्कार्यम् । {कार्य[त]स्तस्योपलब्धिः प्रधानस्येत्यर्थः । तदव्वं (तत्पूर्व्वं or तदिदं) कार्यं दृष्ट्वा त्रिगुणं प्रधानमपि त्रिगुणं [त]दप्य[१३ब]न्यदस्ति प्रधानमिति । किञ्चान्यत्—**प्रकृतिविरूपम्** । प्रकृतिः प्रधा[न]मित्यर्थः । प्रकृतिविरूपं प्रकृतेरसदृशमित्यर्थः । प्रकृतिसरूपं प्रकृतिसदृशमित्यर्थः । यैर्यैर्हेतुभिः प्रधानं + प्रधानस्य सदृशं व्यक्तं सन्त(न्ति) तेऽपि हेतवः, यैश्च हेतुभिः [अ]सदृशं व्यक्तं प्रधानात् तेऽपि हेतवः सन्ति । लोके पितुस्तुल्यः पुत्रः चातुर्यैर्यदि(चातुल्यश्च । यदि) रूपेण तुल्यं(ल्यः) गुणैर्न्न तुल्य[:], [यदि] गुणैस्तुल्यो न रूपेण । एवं च व्यक्तं प्रधानस्य तुल्या न तुल्याश्च (तुल्यं न तुल्यं च) । हेतूनुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ।

अत्राह—तिष्ठतु तावदेतत्सारूप्यं [वैरूप्यं] चोत्तर-(or चान्तर-?) प्रश्नं प्रब्रूहि । सतां ह्येष समयः । तावत्श्चात् (तावत्प्राक् ?) (प्रश्नं प्रब्रूहि तावत्प्राक् । सतां ह्येष समयः ?) } [१४ब—continued] यमर्थं शिष्यः

+ प्रधानं is superfluous.

{ } The passage between these brackets has been transferred from its place in the manuscript as it is clearly required here. See Notes.

पृच्छति तं(स) शिष्यं प्रीत्याचार्येण वक्तव्यं(व्यः)। प्रकरणमपि परित्यज्य आचार्यः शिष्यं ब्रवीत्युत्तरप्रश्नम् इति ॥

अत्राह शिष्यः यदेतन्महदादि कार्यं तत्प्र(त्प्रा)गुत्पत्तेः स्यात्(सत्) अ(आ)होस्विदसदिति। कुतः आशङ्केति चेद्धेतुः आचार्यविप्रतिपत्तेः संशयः। इहा(ह) [१५अ] विप्रतिपन्ना वि(वै)शेषिका अ(आ)र्हता बु(बौ)द्धाः। वैशेषिकास्तावत् प्रागुत्पत्ते[:] मृद्दण्डे(मृत्पिण्डे) घटो नास्तीति व्यवसिताः। अस्ति नास्तीति चार्हताः। नैवास्ति नैव [नास्ति] इत्युपगतः - - - - *(इत्यभ्युपगमपक्ष एष ?) बौद्धानाम्। एवं व्यवस्थिते कोऽत्र निश्चयो भवतीति। अत्रोच्यते—आर्हतानां प्रतिषेधं वक्ष्यामि। आर्हतानां सदसत्कार्यं तत् कथयति—यदि सत् असन्न भवति, यद्या(द्य)सत् त(स)न्न भवति। त[क]स्मात् सदसतो विरुद्धानां (सदसतोर्विरोधात्। बौद्धानां) पक्षपरिग्रहाभावात् तैस्तैसह सकल्पः (नास्ति तैः सह संजल्पः ?)। वैशेषिकाणामसत्कार्यप्रतिषेधं वक्ष्यामि। तद्यथा ॥छ॥

असदका(क)रणादुपा[१५ ब] दानग्रहणात् सर्व्व[सं]भवा[भावा]त्।
शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ ९ ॥

असत् अकरणात् (**असदकरणात्**)। न सत् असत करणम् (न सत् असत्, असतोऽकरणम्) असदकरणम्। यद्यत्स (यद्यसत्) कार्यं स्यात् सिकतो(ता)भ्यस्तैलनिषंति (०निष्पत्तिः) स्यात्। न च निष्पद्यते। तस्मादसत्करणात्पस्यामः (तस्मादसदकरणात्पश्यामः) प्रधाने व्यक्तमस्ति प्रागुत्पत्तेरिति। तस्मात् सत्कार्यमिति। **उपादानग्रहणात्**। उपादानस्य ग्रहणं तस्माद् उपादानग्रहणं(णात्)। येन योऽर्थ(र्थी) इहलोके भवति स तन्निमित्तमुपादानं करोति। दध्यर्थी क्षीरस्योपादानं करोति। यद्यसत्कार्यं स्यात् उ[द]कस्य दध्यर्थी उपादानं कुर्यात्।

* Blank space for four letters (- - - -).

न [१६अ] च करोति। **संभवभावात् (सर्व्वसंभवाभावात्)**। यद्यसत्कार्यं स्यात् सर्व्वं सर्वत्र संभवेत्। तृणपांसुवालुकाभ्यः रजतसुवर्णवजा(ज्रा)दीनि क्रियेरन्। न च तत्क्रियति(ते)। तत्कार्यं प्रागुत्पत्तेः कारणस्थितम्। किञ्चान्यत् **शक्तस्य शक्त(क्य)करणात्**। इह शक्तः कुलाल[:] करणे वाक (शक्यादेव ?) मृत्पिण्ड (मृत्पिण्डाद् ?) दण्डचक्रसूत्रोदकविदला[दि]भिः शक्यं घटं करोति। नाशक्यं शक्यं+करोति। **कारणभावाच्च सत्कार्यम्**। यल्लक्षणं [कारणं] तल्लक्षणं कार्यं भवति। यथा कोद्रवेभ्यः कोद्रवा व्रीहिभ्यो व्रीहे(ह)यः निष्पाद्यन्ते। यद्यसत्कार्यं स्यात् कोद्रवेभ्यः शालीनां निष्पत्तिः स्यात्। न तु भवति। कस्मात्, **कारणभावादिति**। कारणेषु प्रागुत्पन्नं स्यात्कार्यमिति (कारणेषु प्रागुत्पत्तेः सत्कार्यमिति)। एवं पञ्चपञ्चभिर्हिं(र्हे)तुभिः प्रधाने महदादिकार्यमस्तीति। एकस्मात्सतः उत्पत्तेरित्ययमन्तरः [१६ब] प्रश्नः परिसमाप्तः ॥ ३॥६ ॥

प्रकृतं वक्ष्यामः। अत्रोच्यते ॥छ॥

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥ १० ॥

प्रकृतिविरूपं [सरूपं] वे(चे ?)ति यदुक्तं तद्वक्ष्यामः। यत्र महदादिलिङ्गं प्रकृतितुल्यं च [अ]तुल्यं च, यैस्ताव[त्] तुल्यं ता[न्] हेतून् वक्ष्यामः। तदुच्यते **हेतुमत्**। हेतुमन्नाम हेतु[र]स्याती(०स्यास्तीति) हेतुमः(०मत्)। हेतुरपदेशो लिङ्गं निमित्तं प्रमाणं कारणमिति पर्याया[:] प्रधानस्येति। पर्याये शब्दा[:]। प्रधानं हेतुः। तन्महदादि लिङ्गं भूमहेतुपर्यामं (महाभूतपर्यन्तं) हेतुः (हेतुमत्)। बुद्धिः प्रधानेन तुहे(हेतु)मती। *अहंकारबुद्धी हेतुमती*। अहङ्कार(रो) बुद्ध्या हेतुमा(न्)। पञ्चतन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि अहङ्कारेण हेतुमन्ति। आकाशं शब्दतन्मात्रेण हेतुमत्। वायर्शमात्रेण (वायुः स्पर्शतन्मात्रेण) हेतुमान्। तेजो रूपहेतुमात्रेण (रूपतन्मात्रेण) हेतु[१७अ]मान्(०मत्)। आपो रसतन्मात्रे[ण] हेतुमत्यः। पृथिवी गन्धतन्मात्रेण हेतुमती। एवं सर्व्वं हेतुमत्। किञ्चान्यत्, **अनित्यं**

* * This is superfluous.

\+ शक्यम् is superfluous

महदादिलिङ्गं सर्व्वम् । यस्मादुत्पद्यते तस्मादनित्यम् । मृत्पिण्डादुत्पद्यते घट इति, स चाप्यनित्यः । तमे(दे)वं महदादि लिङ्गमुत्पद्यते तस्मादनित्यानि-(०दनित्यम्) । प्रलयकाले महाभूतानि तन्मात्रेषु प्रलयं गच्छन्ति, तन्मात्राणीन्द्रियाणि अहङ्कारे, अहङ्कारो बुद्धौ, बुद्धि[:] प्रधाने । अतः सर्व्वमनित्यं व्यक्तं महदादि कार्यमिति । [किं] चान्यत्, **अव्यापि** । न व्यापि महदादि लिङ्गम् असर्व्वगतमित्यर्थः । यथा प्रधानपुरुषे(षौ) दिवि भुवि चान्तरिक्षे च वर्त्तेते (वर्त्तेते) [तथा] तन्महदादि लिङ्गं न वर्त्तन्ते(ते) । किञ्चान्यत्* अव्यापि व्यक्तमसर्व्वगतत्वात् । व्यापि प्रधानम्, कस्मात्, सर्व्वगतत्वात् । किञ्चान्यत् **अनेकं** व्यक्तम्, एन(कं) प्रधानम् । कस्मात्, कारणत्वात् । त्रयाणां लोकानां कारणं प्रधानं तस्मादेकम् । किञ्चान्यत्—अशृतं (**आश्रितं**) कार्थं व्यक्तं कार्यत्वात् नि[१७ब]राश्रयं प्रधानमकारणत्वात् । न हि प्रधाना[त् परं] किं-[च]दस्ति यस्य प्रधाने(नं) कार्यं स्यात् । तस्मान्निराश्रयं प्रधानम् । किञ्चान्यत्, **सक्रियम्** व्यक्तं यस्मात् संसारकाले संसरति महदादि लिङ्गम् । निष्क्रियं प्रधानं कस्मात् सर्व्वगतत्वात् । **सावयवं** व्यक्तं शब्दादिभिर्युक्तमित्यर्थः । निरवयवं प्रधानं निराश्रयमित्यर्थः । न हि शब्दादयः प्रधाने विद्यन्ते तस्मान्निरवयवं प्रधानम् । किञ्चान्यत्, **परतन्त्रम्** । आत्मनः [न] प्रभवतीत्यर्थः । स्वतन्त्रं [प्रधानम्] आत्मनः प्रभवतीत्यर्थः ।+ एवमेतद् व्यक्तो(क्ता)व्यक्तयोर्व्वैरूप्यं व्याख्यातम् । वैधर्म्म(र्म्य)मित्यर्थः ।

साधर्म्म(र्म्य)मिदानीं वक्ष्यामः । प्रकृतिसरूपं चेत्युक्तम् । तदुच्यते ॥

त्रिगुणमविवेकि विषयं(यः) सामान्यमचेतनं प्रसवधर्म्मि ।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा [च] पुमान् ॥११॥

इदमव्यक्तं चेति तस्य व्याख्यानम् । **त्रिगुणमव्यक्तम्** (त्रिगुणं व्यक्तम्) । सत्त्वं रजतमांसि (सत्त्वरजस्तमांसि) त्रयो गुणाः । तैर्गुणैर्बुद्धिरहङ्कारः तन्मात्राणीन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि त्रिगुणानि । अत[१८अ]स्त्रिगुणमव्यक्तम् (त्रिगुणं व्यक्तम्) । किञ्चान्यत्, **अविवेकि** । विचित्रपृथग्ता वेतेस्यपि त्रीणि प्रत्यये विवेकि(विवेकः पृथक्ता वा तस्यास्तीति इनि प्रत्यये विवेकि ?) । न विवेकि अविवेक(कि) इत्युक्तं भवति । इमानि सत्त्वरजस्तमांसि इदमव्यक्तं (इदं व्यक्तम्) [इति] पृथक् न शक्यते वक्तुम् । यथा गौरश्वमिति-(यथाऽयं गौरयमश्व इति), एवं तावद् व्यक्ता(गुण)व्यक्तयोर्व्विभागो न शक्यते वक्तुम् । ये गुणास्तद(द्) व्यक्तं तस्मादुच्यते अविवेकीति । किञ्चान्यत्, **विषयो** व्यक्तमभोज्यं (व्यक्तम्, भोज्यं) सर्व्वपुरुषाणामित्यर्थः । किञ्चान्यत्, **सामान्यम्** । यथा मल्लदासी सर्व्वेषां सामान्या एवं विषया(यो) महदादि लिङ्गं सर्व्वपुरुषाणां सामान्यम् । किञ्चान्यत्, **अचेतनम्** । महदादि [१८ब] लिङ्गं सुखदुःखमोहा[न्] न वेदयतीत्यर्थः । **प्रसवधर्म्मि** । प्रसवधर्म्म(र्म्मोऽ)स्यास्तीति इति(इनि) प्रत्यये । बुद्धेरहङ्कारप्रसूति[:] अहङ्कारात् तन्मात्राणीन्द्रियाणि च [प्रसवन्ति, तन्मात्रेभ्यो] भूतानि च प्रसवन्ति । एवं प्रसवधर्म्मि । व्यक्तगुणादिप्रसवधर्म्मिषूक्तमिति (व्यक्तं त्रिगुणादिप्रसवधर्म्म्यन्तमिति ?)

किञ्चान्यत्, **तथा प्रधानम्** । यथा त्रिगुणं व्यक्तं तथा प्रधानमपि त्रिगुणम् । कस्माद्, इहलोके यदात्मकं कारणं तदात्मकं कार्यं भवतीति । यदि कृष्णास्तन्तवः कृष्णपटो भवति । अथा(थ) शुक्लास्तं[त]वः शुक्लपटो भवति । एवं महदादि लिङ्गं त्रिगुणं दृष्ट्वा अनुमानेन साधयामः तदपि प्रधानं त्रिगुणं भव[१९अ]तीति । यतः प्रधानः(ने) सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः व्यक्ते* न स्युः व्यक्ते ते गुणाः कुतः स्युः । पश्यामः प्रधानमिव त्रिगुणम् । किञ्चान्यत्—अविवेकि व्यक्तं त्रिभिर्गुणैर्न्न वियुज्यते । किञ्चान्यत्+ अने(न्ये) गुणाः अन्य-

* किञ्चान्यत् is superfluous.

\+ लिङ्गम् is not explained.

* व्यक्ते is superfluous. Or should it be emended as यदि ?

\+ किञ्चान्यत् is superfluous.

द्व्यक्त[म] इति न शक्यते वक्तुम् । न तथा प्रधानं पि(०नमपि) गुणैर्युक्तम्-(गुणैर्वियुक्तम्) । अन्ये गुणाः अत(अन्य)त्प्रधानमिति [न] शक्यते वक्तुम् । किञ्चान्यत्, व्यक्तं सर्व्वं(र्वं)पुरुषभोज्यं सामान्यविषयत्वात् । व्यक्तं सामान्यं मल्लदासीवत् । प्रधानमपि विषयत्वात् सर्व्वं(र्वं)पुरुषसाम(मा)न्यम् । अचेतनं व्यक्तं, प्रधानमप्यचेतनं सुखदुःखमोह(हा)न्न वेदयतीति । कथमवगम्यते, लोके दृष्टत्वादचेतनं भवति । अचेतना[त्] मृत्पिण्डो(ण्डा)दुत्पन्नो घटः अचेतनो दृष्टः । एवमिदं व्यक्तं त(य)दा अचेतनं प्रधानमप्यचेतनं भव(वि)ष्यतीति गम्यते । किञ्चान्यत्, प्रसवधर्म्मि । किं* प्रसवधर्म्मि व्यक्तमित्युक्तम् । प्रधानमपि प्रसवधर्म्मि । किं+ प्रसवधर्म्मि बुद्धिः(द्धिं ?) प्रसव[ति] इति तथा प्रधानमपि । एवमेतत् व्यक्ताव्यक्तयोः सा[१९ब]धर्म्यं व्याख्यातम् । यदुक्तं स्व(स)रूपं चेति तस्य वचनस्य र्या (वचनस्य चर्चा ?) समाप्ता ॥११॥

अत ऊर्ध्वं व्यक्ताव्यक्तपुरुषाणां साधर्म्यं वैधर्म्यं च व्याख्यास्यामः । **तद्व(द्वि)परीतस्तथा च पुमान्** । ताभ्यां विपरीतः इत्यर्थः स पुमान् (ताभ्यां विपरीतः स पुमानित्यर्थः) । त्रिगुणं [व्यक्तम]व्यक्तं च निर्गुणं(णः) पुरुषः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः पुरुषे न सन्ति, व्यक्ताव्यक्तयोः सन्ति तस्मान्निर्गुणः पुरुषः । किञ्चान्यात्, अविवेकि [व्यक्तम]व्यक्तं च, विविक्तः पुरुषः गुणैर्व्वियुक्त इत्यर्थः, विशुद्धः । किञ्चान्यत, विषयो व्यक्तमव्यक्तं च, विषयी पुरुषः भोक्ता इत्यर्थः । किञ्चान्यत्, सामान्यं व्यक्तमव्यक्तं च, निःसामान्यं(न्यः) पुरुषः । किञ्चान्यत्, अचेतनं व्यक्तमव्यक्तं च सुखदुःखमोहान्न संवेदे(द)-यतीत्यर्थः । पुरुषो वेदनि(वेदयति) [इति] चेतन(ना)वान् । प्रसवधर्म्मि व्यक्तमव्यक्तं च, अप्रसवधर्म्मा(र्म्मी) पुरुषः, न किञ्चित् पुरुषात् प्रसूयते । तस्मादुच्यते तद्विपरीतस्तथा च पुमान् । किञ्चान्य[२०अ]त् । तथा च पुमापुमान् (पुमान्) । हेतुमान्(हेतुमत्) [व्यक्तमहेतुमत्] प्रधानं पुरुषोऽप्यहेतुमान् । न ह्यन्यस्मात् पुरुष उत्पद्यते । किञ्चान्यत्, अनित्यं

* किम् is superfluous.

\+ किम्=कस्मात् ? See Notes.

व्यक्तं नित्यं प्रधानं पुरुषोऽप्य(पि) नित्यः । कस्मात्, अनुत्पत्तिकत्वात् । किञ्चान्यत्, अव्यापि व्यक्तमसर्व्वगतत्वात् । व्यापि [प्र]धानम्, कस्मात् सर्व्वगतत्वादित्यर्थः । पुरुषो[ऽपि] व्यापी सर्व्वं(र्वं)गत इत्यर्थः । किञ्चान्यत्, सःक्रियं (सक्रियं) व्यक्तं संसर[ती]त्यर्थः । अथ निष्क्रियं प्रधानम् , पुरुषोऽपि निष्क्रियः सर्व्वगतत्वात् । किञ्चान्यत्, आश्रितं व्यक्तम्, अनाश्रितं प्रधानं, पुरुषोऽप्यनाश्रितः प्रधानतुल्य इत्यर्थः । किञ्चान्यत्, लिङ्गं व्यक्तं प्रलयकाले प्रधाने लयं गच्छति । अलिङ्गं प्रधानं [न] क्वचिल्लयं गच्छति । पुरुषोऽप्यलिङ्गः प्रधानवत् । गुणैर्व्वियुक्ता(क्तोऽ)निबद्धः । किञ्चान्यत्, विषयो व्यक्ता(व्यक्तम)व्यक्तं च विषयी पुरुष[ः] भोक्ता इत्यर्थ । सामान्यं व्यक्तमव्यक्तं च, निःसामान्यः पुरुषः । किञ्चान्यत्, अचेतनं व्यक्तमव्यक्तं च, चेतनः पुरुषः । किञ्चान्यत, सो(सा)[२०ब]वयवं परतन्त्रं* व्यक्तं विपरीतं* शब्दस्पर्शरसरूपगन्धवत्युक्तं (०न्धयुक्तं) भवति । निर-[व]यवौ प्रधानपुरुषौ । व्यक्त(नाव्यक्ते) शब्दादयः सन्ति तस्मान्न(न्नि)-रवयवं प्रधानं, पुरुषोऽपि निरवयवः । शब्दादयः पुरुषे न सन्ति । किञ्चान्यत्, परतन्त्रं व्यक्तमात्मनः न प्रभवतीति । स्वतंत्रं प्रधानमात्मनः न+ प्रभवतीति । पुरुषोऽपि स्वतंत्रः आत्मनः प्रभवतीत्यर्थः ।

एवमेतदार्याद्वयेन प्रधानपुरुषव्यक्तानां साधर्म्यं वैधर्म्यं च व्याख्यातम् । इत्यत्राह—त्रिगुणं व्यक्तमव्यक्तं चेति । तत्र के गुणाः किमात्मकाः किंलक्षणाः किंवृत्तयश्च यैर्गुणैस्त्रिगुणं व्यक्तमव्यक्तं चेति । अत्रोच्यते—

[प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।]
अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥१२॥

प्रीत्यप्रीतिविष(षा)दात्मका इति । प्रीतिश्च अप्रीतिश्च विषादश्च आत्मनि (आत्मा ?) येषां भवन्ति ते गुणाः प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः द्वन्द्वो बहुव्रीहिः । तत्र

* परतन्त्रम् is superfluous here, and so also विपरीतम्.

\+ न is superfluous, and creates misunderstanding.

प्रीतिः सत्त्वम्, अप्रीति[:] रजः, विषादस्तमः एतद् गुण[२१अ]लक्षणम् । किञ्चान्यत्, **प्रकाश[प्र]वृत्तिनियमार्था[:]**, प्रकाशश्च[प्र]वृत्तिश्च नियमश्च येषामर्था भवन्ति ते गुण(णाः) प्रकाशा(श)प्रवृत्तिनियमार्थाः । तत्र प्रकाश(प्रकाशार्थं) सत्त्वं प्रवृत्त्यर्थं रजः नियमार्थं तमः । किञ्चान्यत्, **अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः** । इदमाख्यातं कदाचित् सत्त्वमुत्कटीभूत्वा रजस्तमसी अभिभवति, यथा आदित्यप्रकाशः ग्रहनक्षत्रतारागणा(ण)प्रकाशमभिभवति दिवा । यदा रजः उत्कटीभवति तदा सत्त्वतमसी अभिभवति । यदा तमः उत्कटीभवति तदा सत्त्वरजसी अभिभवति । [२१ब] एष(व)मन्योन्याभिभवा गुणाः । अन्योन्याश्रयाः परस्परमाश्रिता गुणा वर्त्तते(न्ते) । यथा त्रयो दण्डाः त्रिदण्डभूतमन्योन्यमाश्रित्य कुण्डिकां धारयन्ति, एवमन्योन्यमाश्रित्य गुणाः सर्व्वकार्याणि कुर्व्वन्ति । तस्मादुच्यते अन्योन्याश्रया इति । किञ्चान्यत्, [अन्योन्यं] जनयन्ति गुणाः । कदाचित् सत्त्वं गुण(रज)स्तमसी जनयति, कदाचित्तमः सत्त्वरजसी जनयति [कदाचित् तमः सत्त्वरजसी जनयति] । से(ए)वमन्योन्यं गुणां-(गुणा) [जनयन्ति ?] । यथा मृत्पिण्डः घटं जनयति, तन्तवः पटं *तद्वा(द्व)देवमन्योन्यमाश्रयन्ति गुणणाः (०न्यं जनयन्ति गुणाः ?) । यथा देवदत्तः यज्ञदत्तः विष्णुमित्रा(त्रः) (or देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः) परस्परं बोधयन्ति 'उत्थितः सूर्यः उत्तिष्ठ[तु] [२२अ] भवान्' इति, एवं बुद्धिस्थानानि सत्त्वरजस्तमसी बोधयति-(एवं बुद्धिस्थं सत्त्वं रजस्तमसी बोधयति ?) । एवं सत्त्वेन बोधितं रजः सत्त्वेनापि-(सत्त्वस्यापि) च क्रियां करोति तथा तमः सत्त्वेन प्रबोधितः(तं) सत्त्वस्य च रजसश्चात्मनश्च क्रियायाः(क्रियाः ?) तासां तिसृणामेकीभावं करोति । तंतो (ततो) बोधनसामर्थ्यं भवति । एवमन्या(न्यो)न्यजनका गुणाः । यथा स्त्रीपुंसयोः (स्त्रीपुंसौ) परस्परमिथुनौ एवं गुणाः परस्परमिथुना[:] । अपि चोक्तम्—

रजसोम्मि(०सो मि)थुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ।
उभयोः सत्त्वर[ज]सोर्म्मिलितं तम उच्यते ॥

---

* Or is it तद्वदेव अन्योन्यम्...?

परस्परसहाया इत्यर्थः । किञ्चान्यत्, अन्योन्यवृत्त[य]श्च गुणाः । सत्त्वरजस्तमांसि अन्योन्यव्यक्तिं(०वृत्तिं) जनयन्ति । यथा काचित् स्त्री राज्ञी कुलस्त्री साध्वी राज्ञो भार्या परमरूपदर्शनीया प्रथमयौवनेन वर्त्तमाना हावभ(भा)वलीलासंपन्नाः(न्ना) सा भर्त्तु[:] सुखा भवति, आत्मनश्च बन्धुवर्गस्य च प्रीतिं जनयति । एवं सत्त्वेनात्मनो वृत्तिर्जनिता स्त्रीभूतेन । सैव स्त्री सं(स)पत्नीनां दुःखं जनयति तदमोहं[२२ब] चेति (तन्मोहं चेति) । सपत्न्यश्च द्विविधा दासीसपत्न्यश्च कुलस्त्रीसपत्न्यश्च । तत्र दासीसपत्नीनां दुःखं जनयति । इयं प्रिया भर्तुः वयमप्रिया इति दुःखमापन्ना भवन्ति । तासां मोह [उ]त्पद्यते । इयं कुलस्त्री वयं दास्या म(दास्यः स्म ?) इति कृत्वा मोहमापन्ना भवन्ति । दुःखमापन्ना भवन्ति । *तासां मोहमु(मोह उ)त्पद्यते इयं कुलस्त्री वयं दास्या-(स्य) इति कृत्वा मोहमापन्ना भवन्ति । दुःखमापन्ना* । एवं सत्त्वेन स्त्रीभूतेन रजसो वृत्तिर्ज्जनिता सपत्नीनाम् । किञ्चान्यत्, तथे(थै)व सत्त्वं स्त्रीभूतं तासं(सां) कुलस्त्रीणां सपत्नीनां मोहं जनयति । कथम् । ताः कुलस्त्री ब्रूते(कुलस्त्रियः ब्रुवते) इयमेका कुल[स्त्री] वयम[पि] कुलस्त्रीया[०स्त्रियः], इयं प्रिया भर्तुः वयमप्रिया इति मोहमापन्ना भवन्ति । एवं सत्त्वेन स्त्रीभूतेन तमसो वृत्तिर्ज्जनिता । एवं सत्त्वं तावदनेकदश(शे)नं त्रयाणां गुणानां वृत्तिं जनयति । रजसो वक्ष्यसे(ते) —यथा कस्मिंश्च देशे चोरा आगम्य ग्रामं घ्नन्ति । तस्मिन् ग्रामे [२३अ] या[:] कुलस्त्रियः तं करन्ति(ताः क्रन्दन्ति ?) । तं(त)त्र कश्चित् क्षत्रियः अश्वमारूढः तान् चोरान् हन्ति । तस्मिन् क्षत्रिये उपचारो राज्ञो (रजसो ?) द्रष्टव्यः । रान-(रज ?) इति प्रवर्त्तते । तत्क्षत्रियभूतं रजः अनश्च (आत्मनश्च ?) सत्त्वस्य च वृत्तिं जनयति । कथं गम्यत इति । तदुच्यते क्षत्रियश्चोरा[न्] हन्ति प्रा(त्रा)सेन तेषां दुःखमुत्पादयति । एवं क्षत्रियभूतेन रजसा आत्मनो वृत्तिर्ज्जनिता । किञ्चान्यत्, तस्मिश्चोरे हन्यमाने अन्यचो[राः] तमोरजोमूढाः (?) स्थाणुवच्च स्थिता भीता न शक्नुवन्ति गन्तुम् । अके (अरे ?) मयि क्षत्रियो हनिष्यति । एवं क्षत्रियभूतेन

---

* The words between these two marks are unnecessarily repeated. See Notes.

रजसा तमोवृत्तिर्ज्जनिता । तमोवृत्तिर्(त्ति) वक्ष्यामः । यथा महाकालमेघः तोयधारा ग्रसन्ति भो(तोयाध्मातो ग्रसति नभो ?) भूमिं च सविद्युद्बलाहका(को) गां(गं)भीरघोषस्वनः । इत्युक्तं मासे(मेघः) कृष्णरूपत्वात्तम एवोच्यते । स हि तमोभूतं(तः) कालमेघः त्रयाणां वृत्तिं जनयति । तमः कालमेघः कथयति(कथम् ?) तदुच्यते । कदाचित्तत्र कर्षकाणां तावत् यस्य दीक्षेत्राणां(सस्यादिक्षेत्राणां ?) तुष्टिर्ज्जे(तुष्टिं ज)नयति । वृष्ट्या बोजानि [२३ ब] प्ररोहन्ति [इति] परमतुष्टा भवन्ति । एवं कालमेघेन तमोभूतेन सत्त्वस्य वृत्तिर्ज्जनिता । किञ्चान्यत्, रजसो वृत्तिर्(त्तिं) जनयति । तत्कालमेघं दृष्ट्वा [प्रोषितभर्तृकाः] दुखमापन्ना भवन्ति । अहो वृष्टिं प्रा[वृ]ट्कालः संप्राप्तो क(भ)र्त्ता च परविषयगतो नागच्छतीति । एवं मेघभूतेन तमसा रजोवृत्तिर्ज्जनिता । तस्य काला त्रि दुःखं(तस्याः कालमेघो दुःखं जनयति ?) । किञ्चान्यत्, वि(के)चित् किल लवणसार्थवाहाः लवणशाकटिकाटिका (लवणशाकटिका) आ(अ)स्माद्विषयादन(न्य)विषयं प्रस्थिता[:] । ते शकटे व्यावर्त्तमानानां (व्यावर्त्तमानाः) कालमेघं दृष्ट्वा मोहमापन्नाः । एवं कालमेघेन तमोभूतेनात्मनो वृत्तिर्ज्जनिता । एवं तमसा त्रयाणां गुणानां वृत्तिर्ज्जनिता । तस्मादुच्यते **अन्योन्यवृत्तयश्च** वृत्तयश्च* **गुणा** इति ।

किञ्चान्यत्, वैलक्षणं(ण्यं) वक्ष्यामः । तदुच्यते—

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।
गुरु वरणामेक(वरणकमे)[व]+ तमः प्रदीप[व]च्चार्थतो प(वृ)त्तिः ॥१३॥

तत्र सत्त्वं यस्येदं लक्षणं लघुत्वं प्रकाशत्वं च । य[२४अ]दा सत्त्वमुत्कटं भवति तदा लघून्यङ्गानि भवन्ति, शुद्धानि चेन्द्रियाणि विषयग्रहणसमा(म)र्थानि भवन्ति । तदा मन्तव्यमद्य मे सत्त्वमुत्कटं वर्त्तते । रजसो वक्ष्यामः । तदुच्यते—**इष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः** । यथा युद्धार्थी वृषः प्रतिवृषं दृष्ट्वा

* वृत्तयश्च is superfluous.

+ गुरु वरणकमेव.

उपष्टम्भयति, एवं [यदा] देवदत्ते रज उत्कटं भवति स कलक(ह)युद्धं मृगयति । चलचित्ता(त्त)श्च भवति । ग्रामं गच्छामि नगरं गच्छामि नित्यमौत्सुक्यममा(ना) भवन्ति(ति) । एतद्र[ज]सो लक्षणम् । तमसो वक्ष्यामि । तदुच्यते—**गुरु वरणकमेव ल(त)मः** । यदा तमं(म) उत्कटं भवति तस्मिन् देवदत्तङ्गदत्ते (देवदत्ते यज्ञदत्ते) वा तस्य रूप(गुरू)ण्यङ्गानि भवन्ति, इन्द्रियाणि च आवृत्तानि भवन्ति विषयग्रहण(णा)समं(म)र्थानि भवन्ति ।

+[अत्राह—परस्परविरुद्धानां गुणानां कथमेकार्थवृत्तिर्भवति ।] परस्परविरुद्धाश्च शत्रवः एव(क)म[२४ब]र्थं न कुर्व्वन्ति । परस्परविरुद्धाश्च(श्चा)मी गुणाः । ते नु पुरुषार्थं न कुर्वन्ति । अत्रोच्यते—**प्रदीपवत्** । प्रदीपेन तुल्यं प्रदीपवत् तेन तुल्यं क्रिया चर्वधीयते (चेत् वतिर्विधीयते ?)× । तैलाग्निवर्त्तिसंयोग[:] प्रदीप इत्युच्यते । यदा(था) ते(तै)लाग्निवर्त्तयः परस्परा(र)विरुद्ध(द्धा) भवन्ति पुरुषार्थं साधयन्ति, गर्भगृहगतान् घटादीन् प्रकाशयन्ति । एवं तैलाग्निवर्त्तिभूता[नि] सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः पुरुषार्थं कुर्व्वन्ति । तस्मात्तदुच्यते **प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिरिति** ।

अत्राह—त्रिगुणमविवेकि विषयमि(विषय इ)त्येक(व)मादि [उक्तम्] । अयमविवेक्यादिर्ग्गण[:] अचेतनात्तद्व्यक्तिसिद्धः(अचेतनान्तो व्यक्ते सिद्धः) । तथा च प्रधानमित्युक्तम् । तत्कथं व्यक्तेऽपि(अव्यक्तेऽपि) सिद्धिं(द्धिः) भवति [इति] संदेहः । संदेहादयमंन्तर(०यमन्तर)प्रश्नोऽस्ति । तत्त्वेन ब्रूहि । अत्रोच्यते—कुतः संशयः । [२५अ] कस्माद्, अनुपलब्धेः । अनुपलभ्यमानं(नः) अविवेक्यादिर्ग्गणः पञ्चकः कारणं(कारणे) विद्यत इति एतत् कथमवगम्यते । तथा प्रधानमे(मि)त्येव(वा)भावात् न मृष्यते । अनेनोपोद्घातेन इयमार्या

+ A few words seem to have been omitted here—अत्राह परस्परविरुद्धानां गुणानां कथमेकार्थवृत्तिर्भवति. The scribe's eye wandered from one परस्पर to the other.

×तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः—Aṣṭadhyayī 5. 1. 115.

अत्रोच्यते । अविवेक्यादिपञ्चको विद्वन्मुखम्(०खाद्) अवगम्यते। कस्मात् । अस्माद्——

अविवेक्यादि[ः] सिद्धस्त्रैगुण्यं(ण्यात्) तद्विपर्ययाभावात् ।
क(का)रणगुणात्मकत्वात् कार्यस्याव्यक्ति(क्त)मपि सिद्धम् ॥१४॥

सोऽयमविवेक्यादिर्गणः अव्यक्ते न गृह्णीमः(गृह्यते) । प्रधानमित्यत्रोच्यते । तद्विपर्ययाभावात् । आचार्यो ब्रवीति । यदि व्यक्तं गृह्णासि अविवेक्यादिना गणेन युक्तमव्यक्तमपि ग्रहीतुं [शक्यं] तथा । कथम् । **तद्विपरीय(०पर्य)याभावात्** । यत्रैव तन्तवस्तत्र पटः । [२५ब] अन्ये तन्तवो दूरे स्थिता सन्निकृष्टे पट इति भवति । यद्यु(दु)क्तं भवति [यः] पटं पश्यति स तन्तूनं(न्) पश्यति । एवस(मे)तत् । तन्तुपटवत् व्यक्ताव्यक्तयोः संबन्धः न (स ?) हि भवति—दूरे प्रधानं सन्निकृष्टे[ऽ]प्रधानमिति । *यदुक्तं पश्यति तस्माद्* गृह्णोमा(मो) यदात्मकं कार्यं भवति तदात्मकं कारणमिति । यथा शुक्लैस्तन्तुभिः(भि)-रारब्धो पटो(टः) शुक्लो भवति । अथ कृष्णास्तन्तवः कृष्णपटो भवति । एवं महदादि लिङ्गमपि वाक्यानां (अविवेक्यादीनां) गणेन [युक्तं] पश्यति यो वा यथा व्यक्तं पश्चात् प्रधानं दृष्ट्वा सधयामि (साधयति) प्रधानमपि अविवेक्यादिवो(ना) गणेन युक्त(क्तम्) इति । तस्माद्व्य(द् अव्य)**क्तमपि सिद्धम्** । एतैर्ग(र्गु)णैः [युक्तम]व्यक्तमपि ।

तत्र [य]दुच्यते भवता अ[२६अ]विवेक्यादि[:] सिद्धस्त्रैगुण्याद्व्यक्ते अव्यक्तमपि सिद्धम् । अत्राह—इहलोके यन्नोपलभ्यते तन्नास्तीति, त(य)था द्वितीयमनीश्वरे [शिरः]स्तीति याहुमिति (यथा द्वितीयमनीश्वरे शिरस्तृतीयो बाहुरिति) तथा च प्रधानं नोपलभ्यते तत्कथमवगम्यते अस्ति प्रधानमिति ।

* * See Notes–The text should be यदुक्तं भवति यो व्यक्तं पश्यति स चाव्यक्तमपि पश्यति । यो वा प्रधानं पश्यति स व्यक्तमपि पश्यति । तस्मात् विपर्ययाभावात् सिद्धमव्यक्तम् । कुतश्च सिद्धम् । कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्य । लोके गृह्णीमो...

अत्रोच्यते—इतिलोके हिन्ममतः पलाग्रपरिमाणो(इहलोके हिमवतः उपलाग्रपरिमाणं) नोपलभ्यते तच्चानुपलभ्यमानमस्ति । अत्राह को हेतुरित्यत्रोच्यते—

भेदानां परिमाणात् समत्वायाछत्तिः(समन्वयाच्छक्तितः) प्रवृत्तेश्च ।
क(का)रणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप(प्य)स्य ॥१५॥

अभि(स्ति) प्रधानम् । कस्मात्, **भेदानां परिमाणात्** । इहलोके यस्य कर्त्ताऽति तस्य परिमाणं दृष्टं, यथा कुलालः परिमितात् मृत्पिण्डाद् घटं करोति प्रस्थग्राहिणा(ण)माढकग्राहिणं चेति । तथैवायं परिमितं पटं करोति तन्तुभिः पंचप[२६ब]लिंकं वा (पञ्चपल्यंकं वा ?) इ–*हव (इहैवं or इह च) महदादि लिङ्गं परिमितम् । एका बुद्धिः एकोऽहङ्कारः पञ्च तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि । एवमेतं(तद्) व(व्य)क्तं परिमितं दृष्टम् । अतः अनुमानेन साधयामः । अस्ति तत्प्रधानं यतः(यद्) इदं व्यक्तं परिमितमुत्पादया(य)तीति । यदि प्रधानं न स्यात् निष्परिमाणमिदं व्यक्तं स्यात् इति । भेदानां परिमाणं पश्यामः । अस्ति प्रधानं कारणमिति योऽस्मा(यस्मा)दिदं व्यक्तमुत्पादयति(मुत्पद्यत) इति । अतश्चास्ति त्र+ प्रधानम् । कस्मात् । **समन्वयात्** । इह लोके समन्वयं(यात्) सिद्धिर्दृष्टा । यथा कश्चित् ब्रह्मबटुं दृष्ट्वा समनुगच्छति नूनमस्य बटोः मातापि ब्राह्मणी पितापि ब्राह्मण इति । एवं त्रिगुणं [व्यक्तं] दृष्ट्वा अतः पश्यामः व्यक्तस्य यत्कारणं तदपि त्रिगुणं भविष्य[२७अ]तीति । तेन समन्वया[त्] पश्यामः अस्ति प्रधान[म्] इति । अतश्चास्ति प्रधानम् । कस्मात्, **शक्तितः प्रवृत्ति(त्ते)श्च** । इह लोके त(य)स्मिन्नेवार्थो(र्थे) य[ः] शक्तस्तस्मिन्नेवार्थे× प्रवर्त्तते । यथा कुला[लो] घटकरणे मृत्पिण्डात्, तन्त(न्तु)वायः पटकरणे । अतः साधयामः प्रधानः स्यात् (प्रधानस्या)प्यस्ति शक्तियेया शक्त्यादै(शक्तमिदं) व्यक्तमुत्पादयितुम् । सा च शक्तिः निराश्रिता न भवति । तस्मादस्ति प्रधानं यतः

* Space for one letter. See Notes.
+ त्र seems to be superfluous here. Or is it अत्र ?
× The manuscript has स्मिन्ने twice (०स्तस्मिन्नेस्मिन्ने०)

शक्तिः प्रवर्त्तत इति । तस्मादस्ति प्रधानसि(म् । इ)तश्चास्ति प्रधानम् । **कारणकार्यविभागात्** । कारणं च कार्यं च कारणकार्यो(र्ये) तयोर्विभागः कारणकार्यविभागः तस्मात्× कारणकार्यविभागात् । करोतीति कारणं क्रियत इति कार्यम् । इहलो[२७ब]के कारणकार्ययोः विभागो लोके÷ दृष्टः, मृत्तिका कारणं घटं(टः) कार्यम् । [घटः] मधूदकपयसां [धा]रणसमर्थो न तु मृत्पिण्डः । तन्तवः क(का)रणं पटं पटं* (पटः) कार्यम् । न तन्तवः शीतोष्णवातप्रतिघातार्था भवन्ति । एवमिदं महदादि लिङ्गं कार्यं दृष्ट्वा स(सा)धयामः [अन्यद् व्यक्तं महदादि कार्यम्] तद्विपरीतमन्यत् कारणं भवतीति साधयामः तस्मादस्ति प्रधानमिति । इहत(इत)श्चास्ति प्रधानम् । **अविभागाद् वैश्वरूप(प्य)स्य** । भजसे च यो विभागपूर्व्वस्य विभाग इति नाद (भजते च योऽविभागपूर्व्वस्य विभागम् इति नञा ?) प्रतिषेधः क्रियते । न विभागः अविभागः तस्माद् [अ]विभागात् । विश्वरूप्य(प)ता विश्वरूपत्वं वैश्वरूप्यमिति । वैश्वरूप्यं जगत् । ते(त्रयो) लोका इत्यर्थः । ते पञ्चसु भूतेषु अन्तर्भूता हि तेषां लोकानां पृथिव्यापस्तेजो [२८अ] वायुराकाशमिति भूतानि तन्मात्रेषु अविभागं गच्छं[ति] (गच्छन्ति) । अविभागे(गो) नो(ना)म [यथा] अन्यत् क्षीरमन्य[द्] दधीति इदं तु न शक्यते वक्तुं, [तथा] इदम् [अ]व्यक्तमिदं व्यक्तमिति न शक्यते वक्तुम्, अन्यम(द)हो अस्ति प्रधानं यस्मिन् महदादि लिंगमविभागं गच्छति [इति न शक्यते वक्तुम्] । तस्मादस्ति प्रधानं कारणमव्यक्तमिति ।

अत्राह—गृह्णीमस्तावत् अस्ति प्रधानमिति । तदिदानीमेकं भूत्वा कथं व्यक्तमुत्पादयति । एहध (इह हि ?)+ एकं(क)स्तन्तुः पटं नोत्पादयति । एको

× कारणकार्यविभागः तस्मात् is unnecessarily repeated in the manuscript.

÷ लोके is superfluous.

* This word is unnecessarily repeated.

+ Or is it बहुविधं (an epithet of व्यक्तम) ?

वीरणः कि(क)टं नोत्पादयति । एकं चेदं प्रधानं व्यक्तमुत्पादयतीति मन्यसे न चैकं किञ्चित् कार्य(कारण)मुत्पादनसमर्थ[म्] इति । अत्रोच्यते—

कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्त्तते त्रिगुणतः समुदयाद्यः(च्च) ।
परिमाणतत्सलिलंवत्प्र[२८ब]कृतं प्ररिगुणाश्रयविशेषा ॥
(परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात्) ॥१६॥×
(परिणामतः सलिलवत् पृथक्पृथग्भाजनविशेषात् ॥१६॥ ?)*

कारण[मस्त्य]व्यक्तम् । अव्यक्तं यन्नोपलभ्यते । अव्यक्तं **प्रवर्त्तते त्रिगुणतः** । ममापि प्रधाने बहुत्वमस्ति । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः तस्मात् त्रिगुणं प्रधानमुत्पादयतीति । उक्तं महदादि । किञ्चान्यत्, **समुदा(द)याच्च** । यथा गङ्गा स्रोतसि समुत्पादिता महेश्वरस्वस्य (महेश्वरस्य) शिरसि निपतिता न शक्यते [स]माधारयितुम्; यथा तन्तवः [समुदिताः] पटं कुर्व्वन्ति एवं सत्त्वरजस्तमांसि समुदितास्त्रयो गुणा[ः] प्रधानस्य(स्था)+[व्यक्तं] कुर्व्वन्ति । अत्राह—सेह लोके द्विविधा उत्पत्तिर्दृष्टा । स्त्रीपुमांसौ पुत्रमुत्पादयति(तः), क्षीरं दध्युत्पादयति । के(कि)मेवं प्रधानं स्त्रीपुंसवत् व्यक्तमुत्पादयति अहोस्विः-(आहोस्वित्) क्षीरवदिति संदेहः । अत्रोच्यते । क्षीरं दधिभावे[२९अ]न परि[ण]मति । यदेतत्क्षीरं [त]देवा(व) दधिः(धि), एवं प्रधानं क्षीरवत् त्रयाणं(णां) लो[का]नां व्यन्तर्भावेन (व्यक्तभावेन) परिणमति । यदे[व] व्यक्तं तदेवाव्यक्तम् । तस्मादुच्यते परिणामवदिति (**परिणामतः** इति) । अत्राह—यद्येकस्मात्कारणात् त्रयो लो[का] उत्पद्यन्ते तेन नेक प्राप्नोति(तेनैकमनेकत्वं कथं प्राप्नोति ?) सुखिता देवाः दुःखिता मनुष्या इति । मूढास्तैर्यग्योना इति । कथमेकस्मात्कारणादुत्पन्नानां त्रयाणां लोकानां वैषम्यं भवति । अत्रोच्यते—**सलिलवत्**

× V₂ seems to comment on परिणामतः सलिलवत् पृथक्पृथग्भाजनविशेषात् ।

* See Notes

+ In the manuscript व्यक्तम् is misplaced. It is written after अत्राह instead of after प्रधानस्थाः.

[पृथक्]पृथग्भाजनविशेषात् । कथमिति । सर्व्वो(र्पो)पयु(भु)क्तमुदकं विषभावेने(न) परिणमति । तदेव गवामु(गवो)पभुक्तं क्षीरभावेन । उष्ट्रोपभुक्तं मूत्रसवना-(मूत्रभावेन) पृथक्पृथग्भाजनविशेषात् । अथवा एकरसमन्तरिक्षा[२९ब]त्पतति जलं तच्च मेदिनीं प्राप्य नानो(ना)रसतां प्रतिपद्यते पृथक्पृथक्(ग)भाजन [वि]शेषात् । आकाशादोन्धारणभाजनेन (आकाशादुदन्धारण० or आकाशात्सुवर्ण-भाजनेन) परिगृहीतमम्भः मधुरभावेन परिणमातो(०मते) । एवं त्रयो लोकाः एकस्मादुत्पन्ना गुणवैषम्येन(ण) पृथग्भावेन परिणमन्ते । ननु देवानां सत्त्वमुत्कटं वर्त्तते अतस्ते सुखिताः, मनुष्याणां रज उत्कटं वर्त्तते अतस्ते दुःखिता[:] तैर्यग्योनेषु [तमः] उत्कटत्वेन वर्त्तते अतस्ते मूढाः । एषामे(एवमे ?)कस्मादुत्पन्नानां त्रयाणां लोकानां वैषम्यं भवति । यस्मादाह—अतः एव भाजनविशेषात् । एवं त(ता)वत् समधिगतं प्रधानम् ।

अत ऊर्ध्वं पुरुषसमधिग[मं] क[रि]ष्यामः । कथम् । यस्मात् उक्तं व्यक्ताव्यक्त[ज्ञ]विज्ञानता(तो) मोक्षं(क्षः)[३०अ] प्राप्यत इति । किञ्चान्यत्, यथा अव्यक्तं पञ्चभिर्हेतुभिः समधिगतम् अप्रत्यक्षत्वात् तथा पुरुषो नोपलभ्यते प्रधानवत् । तस्मादनुपलभ्यमानस्य पञ्चभिर्हेतुभिः सौक्ष्म्यात् समधिगमं कर(रि)ष्यामः तस्मादुच्यते—

संघातपदा(रा)र्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
[पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थप्रवृत्तेश्च ॥१७॥]

अस्ति पुरुषः । कस्मात् । **संघातपरार्थत्वात्** । इह लोके संघातानां [सत्त्वं] परार्थं, नापि परस्परार्थं नापि निरर्थम् । किं नु दृष्टान्तः । तद्यथा पर्यङ्काः । गात्राणां पटानां च संघातः पर्यङ्का(क) इत्युच्यते । स हि पर्यङ्का(को) न स्वार्थं करोति । ब्राह्मणवत् । यथा ब्राह्मणाः स्वमर्थं परस्परार्थमपि कुर्व्वन्ति । स्त्रीपुंसा(स)वन्न भवन्ति । निरर्थैर्न्न भवितव्यम् । तद्यथार्थं पूर्व्वेति (तत्परार्थं पर्यङ्कक्रतिः ?)[३०ब] समुष(त्प)न्ना । [त]स्मादस्ति पुरुषः यः पर्यङ्का(ङ्के) शेते खट्वायां यस्यार्थं पर्यङ्का(ङ्क)कृतिः किञ्चान्यत् । मृत्तृणकाष्ठादीनां संघात[:] तृण(गृहम्) उच्यते । स चायं परार्थ(र्थः) । तद्वि(तद्वदि)दं शरीरं पंचानां भूतानां संघातः । अतः पश्यामः अस्ति पुरुषः यस्यार्थो (यदर्थोऽ)यं शरीरसंघातः । तस्मादस्ति पुरुषः इति ।

कुतः [च] पश्यामः अस्ति पुरुषः । **त्रिगुणादिविपर्ययात्** । त्रयो गुणाः यस्य गणस्यादि[:] स भवति [त्रिगुणादिः तस्य विपर्ययः त्रिगुणादिविपर्ययः तस्मात्] त्रिगुणादिविपर्ययादस्ति पुरुष इति । त्रिगुणादिविपरीतस्तत्त्वा(०तस्तथा च ?) पुरुषः अदि(धि ?)कश्च सः त्रिगुणादिविपर्यय(०विपर्ययात्) । अत्रोच्यते* उक्तं पूर्व्वस्यामार्यायां त्रिगुणमविवेकीति[का. ११] तस्मादस्ति पुरुषः । **अधिष्ठानात्** । लंघनप्लव[३१अ]वन(०प्लवन)धावनसंबंधे(०समर्थै)रश्वैर्युक्तो रथः सारथिनाधिष्ठितः प्रवर्त्तते । यद्यना(न)धिष्ठितः प्रवर्त्तते आत्मनो(नः) अवि-(प्रवि)नाशाय प्रवर्त्तते । तत्र चोक्तं पुरुषाधिष्ठितः(तं ?) प्रवर्त्तते । अतः पश्यामोऽस्ति पुरुष इति येनाधिष्ठितं प्रधानं महादादि संपादयतोति । तस्मादस्ति पुरुषः एवमेतैस्त्रिभिर्हेतुभिः अस्ति पुरुष इति । **भोक्तृत्वात् (भोक्तृभावात्)** अन्यच्च पश्यामः **कैवल्यार्थप्रवृत्तेश्च** अस्ति पुरुषः । एवमेभिः पञ्चभिर्हेतुभिः पुरुषस्यास्तित्वं सिद्धमिति ।

अत्राह—गृह्णीमस्तावत् पञ्चभिर्हेतुभिः शरीरे विभक्तो पुरुषोऽस्तीति । किं खलु एकोऽयं पुरुषः आहोस्वि[त्] प्रतिशरीरं पुरुष इति ।

अत्रोच्यते—बहवः [३१ब] पुरुष(षा) इति । कस्मात् ।

जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्ति(त्ते)श्च ।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रिगुणाविदि(दिवि)पर्या(र्य)याच्चैव+ ॥१८॥

---

* अत्रोच्यते is superfluous here. Or something is missing before it.

\+ The pratīka is त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव. See Notes.

जन्मनियमात्पश्यामो [ब]हवः पुरुषाः । यथा एकस्मिन् अधिष्ठाने बहवः स्त्रियो गर्भिण्यः । तत्र काश्चित् प्रसूताः काश्चित् प्रसविष्यन्ति । यद्येकः पुरुषः स्यात् एकस्यां प्रसूतायां सर्व्वाः प्रसवेरन् । अतः पश्यामो बहवः [पुरुषा इति । यद्येकः] पुरुषः स्याद्ये(दे)कस्मिन् जीवन्ति[ति] यथा अन्ये केचितदत्वा×—यद्येकः पुरुषः स्यात् दे(ए)कस्मिन् जन्ति (जीवति or जाते) सर्व्वे जीवेरन् (जीवेयुः or जायेरन्) । एकस्मिन् मृते सर्व्वे म्रियेरन् । तस्मान्**मरण**नियमात् पश्यामो बहवः पुरुषाः । किञ्चा[न्यत्], **करण**नियमाच्च । करणादी(नी)न्द्रि[३२अ]-याणि श्रोत्रादीनि । इहलोके पुरुषा दृश्यते(न्ते) केचिद्बधिराः [केचिदबधिराः] केचिन्मूकाः केचिदमूकाः एवमादि केचिदुपहतेन्द्रिया अन्ये अनुपहतेन्द्रियाः अतः कारणान्नियमात् (करणनियमात् ?) पश्यामो बहवः पुरुषा इति । **अयु[ग]-पत्प्रवृत्ति(त्ते)श्च**। इह लोके नानाविधा प्रवृत्तिर्दृष्टा । तद्यथा एको धर्म्मो(र्म्मे) एकः कामो(मे) एकः अर्थो(र्थे) अन्यः मोक्षा(क्षः) । अतः पश्यामः बहवः पुरुषा म(इ)ति । इतश्च बहवः पुरुषाः **त्रैगुण्या(ण्य)विपर्ययाच्चैव** । एकस्यचिद् (कस्यचिद्) ब्राह्मणस्य त्रस्यः(यः) पुत्राः । एकेन्नो(नो)त्पन्नास्तुल्यगोत्र(त्रा)श्चाव्यायं (०श्चान्योन्यभिन्नाः ?) । तत्र एकः सात्त्विकः एक राजसः [एकः तामसश्च] । यद्य(द्ये)कः पुरुष[ः] स्या[द्] *यद्येकस्मिन् सात्त्विके सर्व्वे सात्त्विकाः स्युः, एकस्मिन् राजसे सर्व्वे राजसाः स्युः, एकस्मिन् तामसे सर्व्वे ता[३२ब]-मसाः स्युः । न चैकं(वं) भवति । अतः पश्यामः बहवः पुरुषःषा(पुरुषा) इति । **त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव** । दासु+ (?) दर्शनात् मणिसूत्रदर्शनाच्च एकः पुरुषः इति । तं ना (तन्न ?) । एवं तावत् पञ्चभिर्हेतुभि[ः] पुरुषः(ष)बहुत्वं सिद्धम् इत्याह अस्तित्वं बहुत्वं च पुरुषाणां साधितम् ।

अत्राह—किमयं पुरुषः कर्त्ता आहोस्विदकर्त्तेति । कुतः संशयः । आचार्यविप्रतिपत्तेः । कपिलासुरिप्रभृतयः आचार्या ब्रुवत अकर्त्ता पुरुषः । कणादा-

× See notes.

* यदि is superfluous.

+ See Notes.

क्षपादप्रभृतयः कर्त्तेति अतः संशयः । किचिल्लोके(किञ्च लोको)पचारदर्शनार्थ(च) संशयः । लो(लौ)किकाः ब्रुवन्ते(ते) *पुरुषः कर्म्मणां कर्त्तेति । उपचारश्च पुरुषो गच्छति* पुरुषो धावति पुरुषेण कृतम् इत्येव[३३अ]मादिप्रतिपत्तिः(त्तेः) संशय इति । अत्रोच्यते—अकर्त्ता पु[रु]षः । कस्माद् यस्मादाह—

तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।
कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टि(ष्टृ)त्वमकर्तृभावाच्च ॥१९॥

तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्येति । तस्मादिति त्रिगुणादिविपर्ययाच्चैव सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य+ । साक्षिभावः साक्षित्वं, केवलभावः कैवल्यं द्रष्टृभावः[द्रष्टृत्व]मिति । एवमकर्तृव्यं(त्वं) वो (च ?) इत्थम् । तस्मादेवंविधात् कारणा[त्] इति । अथ व्यक्ताव्यक्तविपरीतः पुरुषः स क(य ?)स्मादुक्तस्तद्विपरीतस्तथा च पुमान्, तस्माच्च विपर्यासादकर्त्ता पुरुष इति । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः कर्त्तारः तस्मात्तेभ्योऽन्यः पुरुषः साक्षिभूतः । [३३ब] यस्माक्षित्त(यस्मात्साक्षी त)स्मात्केवलः, यस्मात्केवलस्तस्मान्मध्यस्थः, यस्माद् मध्यस्थः तस्मादकर्त्ता । अयं चतुरो दृष्टान्तः । यथा किल परिव्राजकः, स ग्रामे प्रतिवसति । ते ग्राम्या लोकाः क्षेत्रकर्मा(र्म)णि प्रवर्त्तन्ते निवर्त्तन्ते च । स परिव्राजकः केवल एव मध्यस्थः तेषु प्रवर्त्तमानेषु न प्रवर्त्तते यस्मात्तस्मादकर्त्तेति तेषां कर्म्मणाः(णाम्) । एवं पुरुषः परमात्मा । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयोः (त्रयो गुणाः) प्रवर्त्तन्ते पुरुषः परिव्राजकवत् भृत्यो(अन्यो ?) गुणेभ्य इत्यधः(र्थः) । यस्मात्केवलः तस्मान्मध्यस्थः, [मध्यस्थः यस्मात् तस्माद् द्रष्टा । द्रष्टा] यस्माद् गुणानां तस्मादकर्त्तेति । गुणाः कर्त्तार इत्यर्थः । एवं पुरुषस्यास्तित्वं बहुत्वं च प्रसाधितम् ।

अत्राह—यस्य(द्य)कर्त्ता पुरुषः अध्यवसायं कः करोति धर्म्मं करिष्यामि अर्थं साधयिष्यामि [इति] । अचेतनाश्च गुणाः [३४अ] यद्यध्यवसायं

** The expression पुरुष...गच्छति is unnecessarily repeated in the manuscript.

+ After पुरुषस्य we find in the manuscript सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरु(ष)स्या(स्य) सिद्धं साक्षित्वं साक्षित्व which is obviously superfluous.

करिष्यन्ति [सचेतनाः स्युः]। अचेतनाश्च गुणाः इत्युक्तम् । यद्यध्यवसायं करिष्यन्ति(ति) [पुरुषः] कर्त्ता वा करिष्यन्ति (भविष्यति)। अकर्त्ता च पुरुष इत्युक्तम् । तस्मादयं दोषः । अतः उच्यते—

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणाः(ण)कर्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीना(नः) ॥२०॥

तस्मादिति हेत्वर्था पञ्चमी। तेन संयुक्तः(क्तम्)। किमुक्तं भवति। पुरुषश्चेतनः । प्रधानस्याद(दा)[व]चेतन्य(न)ता(प्रधानस्यादावचेतनता) । तेन संयुक्तं चेतनेन पुरुषेण अचेतनं महदादि लिङ्गं चेतनवद्भवति। यथा लोके अनुष्णशीतो घटः शीताभिरद्भिः संयुक्तः शीतो भवति। अथोष्णाभिः संयुक्तं(क्तः) उष्णो भवति। एवं महदादि लिङ्गमचेतनमपि पुरुषसंयोगाच्चेतं(०च्चेतनं) भवति । तस्मादध्यव[३४ब]सायं कुर्वन्ति गुणाः कर्म्मणि कार्ये पुरुषः* । किञ्चान्यत्, **गुणाः कतृत्वे-(गुणकतृत्वे) च तथा कर्त्ते[व] भवत्युदासीनः**। अत्र दृष्टान्तः। केचित् किल चोराः ग्रामं हत्वा कृतकार्याः स्वग्रामं गच्छन्ति। तैश्च सह गच्छभि(द्भिः) सह कश्चिद् ब्राह्मणक्ष(श्रो)त्रियः पन्थानं गच्छन्ति(ति) । ततः चोरा गच्छमानाः(गच्छन्तः) राजपुरुषैर्गृहीता यूयं चोरा इति । सोऽपि ब्रा[ह्म]णो गृहीतः स(अ)यमपि चोर इति। एवमचोरोऽपि चोरसं[स]र्गा-च्चोरा(रो) भवति। एवमिहापि सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः कर्त्तार इति ते(तैः) संयुक्तः पुरुषः अकर्त्तापि स कर्त्तेव भवति। कर्तृसंयोगा(ग)भावात्। [त]तश्च लोकोपचारो भवति पुरुषो गच्छति पुरुषो धावति पुरुषेण कृतमिति। एवं पुरुषसंसर्गादचेतनं महदादि लिङ्गं चेतनवद्भव[३५अ]ति। पुरुषोऽपि गुण-संग्सर्गादकर्त्तापि सन् स कर्त्तेव भवति।

तत्र यदुक्तं पुरस्ताद् व्यक्ताव्यक्त[ज्ञ]ज्ञानामीक्षं(०ज्ञानान्मोक्षः) प्राप्यत इति। तथा प्रसाधितम्। पुरुषधर्म्मा [अ]पि स्तृ(त्रि)भिरार्याभिः प्रधानास्तित्वा-नेकत्वं वेदयति (?)।+

* पुरुष seems to be wrongly placed here.
\+ See Notes.

अत्राह—उक्तं तावत् संयोगादचेतनं महदादि लिङ्गं चेतनावद्भवति। उक्तं चेतनः पुरुषः स(अ)चेतनं प्रधानं तथा तयोः प्रधानपुरुषयोः किंहेतुकः संयोगः। अत्रोच्यते—

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
परवंध(पङ्ग्वन्ध)वदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्ग्गः ॥२१॥

पुरुषस्तु दर्शनार्थं पुरुषेणा(ण) (प्रकृत्या ?) सह सां(सं)युज्यते। सगुणं गण-(सगुणगणा) प्रकृतिः भास्ततो (भोः, ततो ?) द्रष्टव्येति। अ[य]मर्थः संपद्यते पुरुषस्य प्रकृतिं द्रक्ष्यामि(मी)ति। प्रधास्यास्य(प्रधानस्या)यमर्थः अस्य तपस्विनः अज्ञानस्य(अज्ञाने) वर्तमानस्य के(कै)वल्यं करिष्यामीति। यथा राज(जा) पुरुषेण सह संयुज्यते प्रेषणं मे करिष्यतीति। पुरुषोऽपि राज्ञापि* संयुज्यते वृत्तिं [३५ब] मे दास्यतीति। एवं यथा राजपुरुषयोः अर्थहेतुकः संयोगः एवं प्रधा[न]-पुरुषयोरपीति।

कथमिति चात्र दृष्टान्तः। **पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः संसर्ग्गः(सर्ग्गः)**। त(य)था कदाचिदुज्ज[य]न्याः सार्थ्थः पाटलिपुत्रं प्रस्थितः । स च सार्थ्थश्चोरैर्हृतसर्व्वस्वः समन्ताज्जगाम। स्वजनपरित्यक्तः पन्थानमपश्यन् समन्तादन्धः परिभ्रममाणः मं—ना(पङ्गुना) दृष्टः। को अध मा नैः (भो अन्ध मा भैषीः)। अहं पङ्गुः मार्ग्गदर्शने कुशलः गन्तुमसमर्थः। अन्धेनाप्युक्तः पङ्गुर्यथा भवान् तथाहमपि न शक्नोमि गन्तुमिति। मम गमनसामर्थ्यमस्ति दृक्सामर्थ्यं नास्ति। अहं स्कन्धेनादाय भवतु(भवन्तं) यास्यामि(मी)ति। त्वमपि मम पन्थानं दर्शय। एवं योऽप्यर्थहेतुकः संयोग-स्तद्वान् पङ्गुवत् पुरुषो द्रष्टव्यः। अन्धवत् प्रधानम्। पुरुषे दृक्सामर्थ्यं प्रधाने+ क्रियासामर्थ्यम्। तयोः कृया(ता)र्थयोः विभागो भवति। तौ पङ्ग्वन्धौ देशान्तरं प्राप्तौ। अन्धोऽपि स्वजनेन सह[३६अ]संगः(संगतः)।

* This अपि is superfluous.
\+ प्रधा is written twice in the manuscript.

पङ्गुरपि स्वजनेन सह संगतः । एवं प्रधानमपि पुरुषस्य मोक्षं कृत्वा न्नि(नि)-वर्त्तते । पुरुषोऽपि प्रधानं दृष्ट्वा मोक्षं गतमनयो(गतः×। तयो)स्तत्कृतः सर्ग्गः ॥छ॥

एतास्ता मूलिकाः समाप्ताः ॥ ❁

"अस्तित्वमे[कत्व]मर्था(था)र्थवत्त्वं परार्थ(पारार्थ्य)मन्य[त्व]मथो निवृत्तिः(त्तिः)। योगो वियोगो बहवः पुमांसः स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्तिः ॥–"
एवमेते मूलिकार्थाः । वियोगं वि(च ?)शेषवृत्तिः(त्ति)मुत्तरत्र वक्ष्यामि ।

अत्राह–तत्कृतः सर्ग्ग इति उक्तम् । प्रधानपुरुषयोगः सर्ग्ग उच्यते स्त्रीपुंसवत् । यथा स्त्रीपुंसयोः संयोगात् पुत्रोत्पत्तिर्भवति एवं प्रधानपुरुष-संयोग(गा)त् सर्ग्ग उत्पद्यते. स्त्रीपुंससंसर्ग्गः सृष्टिरित्यर्थः। स च त्रिविधः । तत्त्वसर्ग्गः भावसर्ग्गः भूतसर्ग्गः । सति वक्तव्ये तत्त्वसर्ग्गस्तावत् (०सग्ग तावत्) वक्ष्यामः । कस्मात् । प्रयोजनवत्त्वात् । तस्माच्च पूर्व्वं महदादिलिंम(ग)-स्योत्पत्तिं ब्रूमः । तस्मादिह पुरस्तात् तत्त्वसर्ग्ग इत्युक्तम् । तस्य सर्ग्गस्य कः क्रमः इत्यत्रोच्यते ॥

प्र[३६ब]कृते र्म्हते महाहङ्कार(प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्त)स्माद्गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥२२॥

प्रकृति(ते)र्म्महा[न्] । प्रकृतिः प्रधानं ब्रह्म बहुधानकं पर्यायशब्द(ब्दा)-स्तस्मा[त्](स्तस्याः ?) प्रकृतेः पञ्चमी विभक्तिर्भू(र्भ)वति । प्रकृतेर्म्महानुत्पद्यते कश्चित् । महा[न्] बुद्धिः मतिरिति पर्यायाः । तत्प्रधाना[त्] महानुत्पद्यन्ते(ते) बुद्धिरित्यर्थः । ततोऽप्यहङ्कारः । तस्मा[न्म]हतः अ[हं]काराद(अहङ्कार उ)त्पद्यते । **तत** इति तद्धि[त]प्रत्ययः पञ्चम्य(म्या)स्तदर्थे। अहङ्कारः(०रस्य) इमे पर्यायशब्दाः अहङ्कारः भूतादिस्ते(स्तै)जसो वैकृत इति ।

× गच्छति would be better.

तस्मान्य(द्ग)णश्च षोडशकः । तस्मादहारा(तस्मादहङ्कारात्) षोडशको गण उत्पद्यते । तेषामे(तस्मादे ?)कादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि एष षोडशको गण इति । शब्दतन्मात्रं [स्पर्शतन्मात्रं] रूपतन्मात्रं [रसतन्मात्रं] गन्धतन्मात्रम् । एतानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि गणः मनश्च (एतानि पञ्च तन्मात्राणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्म्मेन्द्रियानि मनश्च) एष षोडशगणको(षोडशको गण) इत्युच्यते ।

किञ्चान्यत्, **तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि** । शब्द-तन्मात्रादाकाशम्, स्पर्शतन्मात्राद्वायुः, [३७अ] रूपतन्मात्रात्तेजः, रसतन्मात्रा-दापः, गन्धतन्मात्रात्पृथिवी । एवं पञ्चभ्यः तन्मात्रेभ्यः पञ्च तन्मात्राण्यु-(महाभूतान्यु)त्पद्यन्ते इ[त्य]र्थः ।

तत्र यदुक्तं व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानं(०नात्) मोक्षं(क्षः) प्राप्यत इति । एवं तद्व्यक्तं महदादि भूतपर्यन्तम्। अव्यक्तमपि [पञ्चभिः] हेतुभिर्व्याख्यातम् । ज्ञश्चापि पञ्चभिर्हेतुभिः समधिगतः । अपि चोक्तम्——

पञ्चविंशते(ति)तत्त्वज्ञो यत्र यत्राश्रमे रतः ।
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥

प्रधानं बुद्धिरहङ्कारः पञ्च तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्च म[हा]भूतानि पुरुष इति । यथैव(तदेव)मेतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि परिसमाप्तानि ।

अत्राह–प्रकृतेर्म्महा[नि]त्युक्तम् । उत्पद्यन इति । तस्य महतः किं लक्षण-मिति । अत्रोच्यते——

अध्यवसायो बुद्धिः धर्म्मो ज्ञानं विरागमै(विराग ऐ)श्व[३७ब]र्यम् ।
सात्त्विकमेतद्रूपं ता[म]समस्माद्विपर्यस्तम् ॥ २३ ॥

अध्यवसा[यो] बुद्धिः । अध्यवसायाछ(०यल)क्षणा बुद्धिः अयं घट इति । एतद् बुद्धेः लक्षणम् । किञ्चान्यत् । सा बुद्धिरष्टाङ्गा उच्यते । अथ

कान्यष्टांगानि । अत्रोच्यते । चत्वारि सात्त्विकानि चत्वारि तामसानि । तत्र सात्त्विकानि वक्ष्यामः । धर्म्मो ज्ञानं च* वैराग्यमैश्वर्यं चत्वारि सात्त्विकानि । तत्र धर्म्मो नाम यमनियमलक्षणः । तत्र यमाः के नियमाः के ।

"अहिंसा ब्रह्मचर्यं च सत्यमव्यवहारता ।
अस्तेयमिति पञ्चैते [य]माः संपरिकीर्त्तिताः ॥"
"अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ।
अप्रमादश्च पञ्चैते नियमाः परिकीर्त्तिताः ॥"

एभिः पञ्चभिर्न्नियमैः(०भिर्य्यमैः) पञ्चभिर्न्नियमैः यः स धर्म्मा(र्म्मो) व्याख्यातः । ज्ञानं वक्ष्यामः । ज्ञानं तु द्विविधो(धं) बाह्य[३८अ]मभ्यन्तरं च । तत्र बाह्यं वीणावेणुतन्त्रीशिल्पव्या[क]रणादिकं व्याख्यातम् । अभ्यन्तरं गुणपुरुषान्तरज्ञानम् । अन्ये गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि पुरुषोऽन्य इति । एतदाभ्यन्तरं ज्ञानं च व्याख्यातम् । बाह्येन ज्ञानेन लोकोत्पत्तिः अभ्यन्तरेण अपवर्ग इति ज्ञानं व्याख्यातम् । वैराग्यं व्याख्यास्यामः । विरागभावो वैराग्यम् । तच्च द्विविधं बाह्यमभ्यन्तरं च । तत्र बाह्यम्—आर्योन-(अर्जन)रक्षण[क्ष]यः(य)संगहिंस(सा)दोषान् विदित्वा विरक्तः प्रव्रजितः तस्य नास्ति मोक्षः बाह्येन ज्ञानेन । एतद् बाह्यम् । अभ्यन्तरं वैराग्यं वक्ष्यामः । प्रधानमन्यत् पुरुषोऽन्य इति ज्ञात्वा दृष्टानुश्रविकेभ्यो विषयेभ्यो(भ्य) उपगतः प्रव्रजितः तस्य अभ्यन्तरेण ज्ञानेन पूर्व्वोक्तेन वैराग्येण मोक्षः, बाह्येन संसार इति वैरा[३८ब]ग्यं व्याख्यातम् । ऐश्वर्यं व्याख्यास्यामः । तच्च मै(ऐ)श्वर्यमष्टगुणं वर्ण्णयन्ति । अणिमा, लघिमा, महिमा, प्राप्तिः, प्राकाम्यम्, ईशित्वं, वशित्वमथ यत्रकामावसायित्वमिति । तत्र अणिमा अण(णुः)भूत्वा सूक्ष्माणि शरीराणि भू(कृ ?)त्वा विचरति । लघिमा नाम लघु(घुः) भूत्वा वायुवु(व)द् विचरति । महिमा नाम त्रिषु लोकेषु अर्च्चितः पूजितो भवति । प्राप्तिर्नाम यं यं मनसा प्रार्थयति तं तं प्राप्नोति । ईशित्वं नाम त्रैलोक्यस्य प्रभुर्भूत्वा विचरति । प्राकाम्यं नाम प्रचुरकामो भवति विषयानुपभोक्तुं प्रकामं

* च is wrongly placed. It should be after ऐश्वर्यम्.

समर्थः । वशित्वं नाम अन्याना(अन्यानि ?)वशमानयति भूतानि । [यत्रकामा]-वसायित्वं नाम ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु यत्र त(य)त्रेच्छति तत्र तत्राप्रतिहतो भवति । [३९अ] एतानि तन्त्राणि(धर्मादीनि ?) चत्वारि सात्त्विकानि रूपाणि । यदा सत्त्वेन रजस्तमसी अभिभूयते (अभिभूते) भवतः तदा सत्त्वबहुलो भवति देवदत्तः सत्त्वबहुलं च भूत्वा तदेव प्राप्नोति । सात्त्विकानि रूपाणि व्याख्यातानि । तामसानि व्याख्यास्यामः । किञ्चान्यत् , **तामसमस्माद्विपर्या(र्य)स्तम्** । तस्माद्यो द्वि(वि)परीतो गणात् (गणः स) तामस इत्युच्यते । अधर्म्मः अज्ञानं रागो(गः) अनैश्वर्यम् इत्येतानि तामसानि रूपाणि भवन्ति । तत्र धर्म्मो व्याख्यातः यमनियमलक्षणः । तद्विपसृतम(तद्विपरीतोऽ)धर्म्मो हिंसादिसाधनजनितः । ज्ञानं व्याख्यातं बाह्यमभ्यन्तरं चेति । तद्विपरीतमज्ञानम् । वैराग्यं द्विविधमुक्तम् , तद्विपरीतमवैराग्यम् । अष्टगुणमैश्वर्यं व्याख्यातम् , तद्विपरीतमष्टविधमै(०विधमनै)-श्वर्यम् । एवं चतुर्भिः सात्त्विकैश्चतुर्भिः सात्त्विकै(तामसै)र्युक्ता बुद्धिः अष्टाङ्गा प्रकृतेरुत्पद्यते । उक्तं च बुद्धिलक्षणम् ।

अहङ्कारस्य ल[क्ष]णं वक्ष्यामः । तदु[३९ब]च्यते—

[अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः ।
एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव ॥ २४ ॥]

अभिमानोऽहङ्कारः । योऽयमभिमानः शब्देऽहं [स्पर्शेऽहं रूपेऽहं रसेऽहं] गन्धेऽहं सुभगोऽहं दर्शनीयोऽहम् अभिजनवानस्मि(स्मि), अर्च्चावानहम् । एषोऽभिमानलक्षणोऽहङ्कारः । **तस्मादहङ्काराद् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः** । द्विप्रकार इत्यर्थः । कतमस्य गणस्य कश्च सर्गः । एकादशकस्य गणस्य सर्गः । एकादशकश्च इन्द्रियगणः । किमिन्द्रियगणस्य [एव] । नेत्युच्यते । **तन्मात्रपञ्चकै(क)श्चैव** । तन्मात्रपञ्चकस्यैव(०स्यापि) सर्गः । तत्रैकादशेन्द्रियाणि व्याख्यातानि । पूर्व्वमेव अहङ्कारस्य लक्षणं व्याख्यातम् ।

अत्राह–अहङ्कारस्य त्रिविधस्य कथ्यते । (अत्राह–अहङ्कारस्त्रिविधः कथ्यते । ?) वैकारिकस्तैजसौ(सो) भूतादिरिति । कथ(त)मस्मादहङ्कारादिन्द्रियाण्युत्पद्यते(न्ते) कतमस्मात्तन्मात्राणि । अत्रोच्यते–

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् ।
भूतादेस्तन्मात्रः [स] तामसस्तैजसादुभयम् ॥२५॥

सात्त्विक एकादश[क] इति । यदा सत्त्वोत्कटो भवत्यहङ्क(ङ्का)रः अहङ्कारस्थे[४०अ]न [सत्त्वेन] रजस्तमसी अभिभूते भवतः, तदा सात्त्विकोऽहङ्कार इत्युच्यते । तस्य सात्त्विकस्या(स्य) अहङ्कारस्य पूर्व्वाचार्योः(र्यैः) संज्ञा कृता भवति वैकारिक इति । वैकृतोऽहङ्कारः एका[द]शेन्द्रियाण्युत्पादयति । तस्मात् सात्त्विकाणी(नी)न्द्रियाणि विशुद्धानि विषयग्रहणसमर्थानि भवन्ति । तस्मादुच्यते सात्त्विक एकादशको गणः प्रवर्त्तते वैकृता[द]हङ्कारात् । अत्राह–तन्मात्रसर्गः कुत्र[त] उत्पद्यते । अत्रोच्यते–**भूतादेस्तन्मात्रात्(त्रः) स तामसस्तैजसादुभयम्** । यदा *भूतादिस्तमोबहुलो भवत्यहङ्का[रः] अहङ्कारस्थेन तमसा सत्त्वरजसी अभिभूते [भवतः], तदा तम(मो)बहुलो(तामसो ?)ऽहङ्कार इत्युच्यते । तस्य तामसस्याहङ्कारस्य पूर्व्वाचार्यैः संज्ञा कृता [भूता]दिरिति । तस्मा[द्] + भूतादिर्भूत्वाऽहङ्कारः पञ्चतन्मात्राण्युत्पादयति । य(त)स्मात्तामसानि च तन्मात्राणि भूतानि च । **तैजसादुभयम्** । यदा र[ज]सा उत्कटो भवति अहङ्कारः× [४०ब] अहङ्कारो(रे) स्थितेनैव रजसा सत्त्वतमसी अ[भि]भूते भवतस्तदा तस्य पूर्व्वाचार्ये:(र्यैः) संज्ञा कृता तैजस इत्य(इति । त)स्मादुच्यते–तैजसादुभयमिति । कथितं योऽयं सात्त्विको भवत्यहङ्कारः यदा वैकृतको

* भूतादिः is superfluous.

\+ भूतादि is unnecessarily written twice in the manuscript. तस्माद् also is superfluous here.

× अहंकारः is written twice in the manuscript.

भूत्वा इन्द्रियाण्युत्पादयति तदा तैजसमहङ्कारं सा(स)हायं गृह्णाति । यस्मात्तैजसे क्रियास्तीति क्रियासात्त्विकेन तैजसं सयुक्त(क्रियासहितेन तैजसेन संयुक्त) इन्द्रियाण्युत्पादयति । एवं सात्त्विकोऽहङ्कारः राजसेन प्रेर्य्येत्ते(ते) । सोऽयं तामसेन भूत्वादि(तामसो भूतादि)संज्ञातोऽहङ्कारः यदा तन्मात्राण्युत्पादयति तदा तमेव तैजसंसं(तैजसं) सहायं गृह्णाति एवं सात्त्विके(राजसे ?) तस्मिन् क्रियास्तितिः क्रियाः (क्रियास्तीति कृत्वा) । तामसः एकाकी न शक्नोत्यादाय(शक्नोत्युत्पादयि)तुं तन्मात्राणि । ततस्तजसेन क्रियावता संयुक्तः तन्मात्राण्युत्पादयति । तदामेव तैजसं (तदायमेव तामसः ?) ते(तै)जसेन(ना)हङ्कारेण प्रेर्यते । एवं ते(तै)जसेनाहङ्कारेण इन्द्रियाणि च कृतानि भवन्ति तन्मात्राण्युभयप्रवर्त्तकत्वात् । तस्मादुच्यते–तैजसादुभया [४१अ]दिति(०भयमिति) ।

अत्रहंका(अत्राह–अहङ्का)रा[द्] एकादशको गण उत्पद्यते इत्युक्तमिति । तस्य गणस्य संज्ञा विधेया इति । अत्रोच्यते–

बुद्धि(द्धी)न्द्रियाणि चक्षु[ः]श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनानि ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थ(स्थाः) कर्म्मेन्द्रियाण्याहु[ः] ॥२६॥

बुद्धीन्द्रियाणि । तेषामेकादशानामिन्द्रियाणां यान्यादौ [कथितानि ?] तानि बुद्धीन्द्रियाणि भवन्ति । स्वं स्वं विषयं बुद्ध्यन्तीति बुद्धीन्द्रियाणि । तेषां पञ्चानामियं संज्ञा भवति । **चक्षुःश्रोत्र[घ्राण]रस[न]स्पर्शनानि** । अथ कर्म्मेन्द्रियाणां कतमा संज्ञा भवति । [४१ब] **वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः** । स्वं स्वं कर्म्म कुर्व्वती(न्तो)ति कर्म्मेन्द्रियाणि । एवमेतानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि पूर्व्वोक्तानि । चक्षुरादीनि रूपादिविषयंतानि(०विषयनियतानि) पञ्च कर्म्मेन्द्रिया[णि] वागादिविषयनियतानि । तत्र कर्म्मेन्द्रियाणां वृत्तिः । वाक्यादयार्थश्लोकानुच्चारयति (वाक् पादपादार्धश्लोकानुच्चारयति ?) । एतद्वाकर्म्मः (एतद्वाक्कर्म) । व्यायामकर्म्माणि हस्ते(स्तौ) कुरुते । एतद्धस्तयोः कर्म्म(र्म्म) भवति । एवं निम्नोन्नतेषु विहरणं भूप्रदेशेष(षु) पादौ कुरुताम् । एतत्पा[४२अ]दयोः कर्म्म । भुक्तमाहारमुत्सृजति एतत्पादयोः-

(एतत्पायोः) कर्म्म । आनन्दं करोत्युपस्थे(स्थः ?) पुत्रांश्चोत्पादयति । एतदुपस्थ-कर्म्म । इत्येवमेतानि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि । पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि(णां) चक्षुरादिभिः संज्ञा भवति । तथा विहितानि ।

अत्राह—अथ मनः किंलक्षणं किमात्मकश्चेति(०त्मकं चेति) ।

अत्रोच्यते—

संकल्प[क]मत्र मनः तच्चेन्द्रियमुभयता(था) समाना(समा)ख्यातम् ।
षंतष्यूगा(अन्तस्त्रिका)लविषयं तस्मादुभयप्रचारं तत् ॥२७॥

संकल्पकं विचार[क]मित्यर्थः । अ[त्र] मनः इन्द्रियगणस्य यः संकल्पस्तन्मनः । किमुक्तं भवति । संकल्पाध्यवसायलक्षणं मनः । उभयात्मकं **तच्चें-[द्रि]यं[४२ब]द्रियं(तच्चेन्द्रियम्)** । यः कर्म्मगुणपरिणामविशेषनानात्वं बाह्यभेदश्च (?) । उभयात्मक[म्]इति द्विविध[म्] इत्यर्थः । कर्म्मेन्द्रियेष्वपि कर्म्मेन्द्रियं बुद्धीन्द्रियेष्वपि बुद्धि(द्धी)न्द्रियं मनः । **उभयथा* समाख्यातम्** । उभयेन प्रकारे[णे]त्यधः(र्थः) । कथम्, यस्माद् बुद्धीन्द्रियाणि च संकल्पयति कर्म्मेन्द्रियाणि च, तस्मादुभयात्मकं मनः । कथम् । यथा कश्चिद्देवदत्तः मल्लेषु मल्लः गोपालेषु गोपालः तद्वन्मनः । किञ्चान्यत्, **समाख्यातम्** बुद्धीन्द्रियकर्म्मेन्द्रियाणां साधर्म्यमित्यर्थः । यस्मात् सात्त्विकादहङ्कारा:(रात्) कर्म्मेन्द्रियाणि च [बुद्धीन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते] तस्मादेव मनः उभयप्रचारं भवति । बुद्धि(द्धी)न्द्रिय-[४३अ]प्रवृत्तिश्चेति । तत्र बुद्धे(द्धी)न्द्रियवृत्तिः, शब्दादयो विषयाः, कर्म्मेन्द्रियाणामपि वृत्तिर्व्याख्याता वचनादयः आनन्तामिनस्तु (आनन्दान्ताः, मनस्तु) संकल्पो वृत्तिः । यथा कश्चिद्बटुः शृणोति ग्रामान्तरे आमन्त्रणमिति । तत्र यास्यामि एष संकल्पः मनसो व्यावृत्तिः (वृत्तिः) । तस्मादुच्यते संकल्पकमिन्द्रियं च मन इति । अतस्त्रिकालविषषी (०विषयम् or विषयि) इत्यथः । तस्मादुभयप्रचारवत् ।

* य is written twice—उभययथा.

अत्राह—एतान्यो[न्ये]कादशेन्द्रियाणि केन कृतानि पुरुषेण आहोस्विदीश्वरेण स्वभावेनेति । कुतः आशंक(केति) । आचार्यायां(णां) विप्रतिपत्तेः । इह केचिद् आचार्याः पौरुषाणीन्द्रि[४३ब]याणि च स्मर्यन्ते (च स्मरन्ति ?) । त(य)स्माच्चैतन्यं पुरुषस्य अचेतनं प्रधानामिमे च एकादशेन्द्रियार्थाः ततः तेषामेकादशोनां-(०शानाम्) एकद(एकादश)ग्राहकाना(णा)मिन्द्रियाणां [पुरुषः कर्त्ता] तस्मात् पुरुषेण कृतानोन्द्रियाणि इति । नाहङ्कारेणेति । तथा ईश्वरेन्य(रेणेत्य)-परे । अपरे ईश्वराणोन्द्रियाणि । त(क?)स्मात्, प्राकृतिमाचेतन्यात् (प्रकृतेरचैतन्यात् ?) । याश्चे(श्चै ?)वाष्टौ प्रकृतयो क(प्रकृतयस्ता) अचेतना[:] किंचिज्ज्ञाश्च, पुरुष(स्त)द्विपरिक्तो(द्विपरीत)श्चान्योऽस्ति सर्वज्ञस्तेनैतानीन्द्रियाणि कृतानि । यश्चासौ भगवानीश्वरः कर्त्ता स्वर(त)न्त्र इति । तस्मादीश्वराणीन्द्रियाणीति । स्वाभावा(वि)[४४अ]काणि(नि) इन्द्रियाणीति । उक्तं च—

येन शुक्लीकृता हंसा[:]शुकाश्च हरिती[कृ]ता[:] ।
बर्हिण:(ण)श्चित्रिता येन स नो वृत्तिं विधास्यति ॥

अतः आशङ्केति । अत्रोच्यते—इति(इह ?) शास्त्रे सांख्य(ख्ये ?)पुरुषोऽप्यश(का)रणमीश्वरोऽप्यकारणम्, स्वभावो नाम नैव कश्चिदस्ति* पदार्थोऽस्ति । अत उच्यते—**गुणपरिणामविशेषाना(न्ना)नात्वम्** । नानाविधो भावः नानात्वम् । सत्त्वरजस्तमांसि यथा परिणमति(न्ति) अहङ्कारस्था गुणाः परिणमन्ति । इमे एकादशेन्द्रियार्था भिन्नाः । शब्दादयः [पञ्च] वचनादयः पञ्च संकल्प एवमेकादशेन्द्रियार्थाः । तेषामेकादेद(०मेकाद)शेन्द्रियाणि भवन्ति । ते च गुणाः परिणमन्ति ।

यदप्युक्तमाचैतन्य (०क्तमचेतनानां) प्रवृत्तिरयुक्तो(क्ता) तत्र ब्रूमः । अचेतना[ना]मपि प्रवृत्तिर्दृष्टा शास्त्रे वक्ष्यतीति । तस्मादचेतना गुणा एकादशेद्रि(न्द्रि)यभावेन परिणमन्ति ।

* अस्ति is superfluous.

अत्राह—गृह्णीमस्तावत् एकादशेन्द्रियाण्यहङ्कारादुत्पन्नानि। तथा च निक्षेपः केन कृतमिन्द्रियमिति (कृत इन्द्रियाणामिति)। चक्षुरुच्चैः सन्नि[४४ब]विष्टमालोचनसमर्थं भवति। शिरःप्रदेशे श्रोत्रं सन्निविष्टं दूराच्छ्रवण[स]मर्थं भविष्यतीति। तच्छ(त्वक् श)रीरान्तरं बहिश्च सन्निविष्टा नान्ना(ना)स्पर्शग्रहणसमर्था भवन्ति(ति)। वागन्तमु(र्मु)खे सन्निविष्टा पदपदार्थ(पादपादार्ध)श्लोकानुच्चारयति। हस्तौ शाखान्तरे सन्निविष्टो(ष्टौ) नानाशिल्पव्यायाम[स]मर्थौ। अधः पादो(दौ) सन्निविष्टो(ष्टौ) समविषमभूमिप्रदेशेषु विहरणसमर्थो(र्थौ)। पायूपस्थो(स्थौ) गुह्यप्रदेशे सन्निविष्टो(ष्टौ) नित्यं दर्शनपरीहारसमर्थो(र्थौ)। अयं निक्षेप इन्द्रियाणां कृतः पुरुषेण ईश्वरेण वा स्वभावेन वा। एतच्छिष्येण वचनम्। ईश्वरोऽप्यकारणं, पुरुषोऽप्यकारणं, स्वभावो नैव कश्चित् पदार्थोऽस्ति। प्रधानमेवाहङ्कारस्थ(स्थैः) सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिग्गु(र्गु)णैः निक्षेपं कृतम(करोति)। ए(त)स्माद् ब्रवीमि—गुणपरिणामविशेषादेव इन्द्रियाणां बहिर्भेदादेव निक्षेप इति।

अत्राह—कतमस्येन्द्रियस्य का वृत्तिरिति। अत्राह (अत्रोच्यते)—

रूपादे(दि)षु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः।
वचनाद(दा)नविहर[४५अ]णोत्सर्गानन्दास्तु पञ्चानाम् ॥२८॥

रूपादिषु पञ्चानाम्। रूपा(रूपमा)दौ येषां भवति [ते]रूपादयः रूप[शब्द]रसगंधस्पर्शा इत्यर्थः। तेषु पञ्चसु विषयेषु **पञ्चानांम(नामा)लोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः।** आलोचनं ग्रहणमित्यर्थः। मात्रा शब्दां विशेषव्यावृत्तमानार्थः-(मात्रशब्दोऽविशेषव्यावर्त्तनार्थः ? or मात्रशब्दोऽविशेषव्यावृत्त्यर्थः ?)। तद्यथाः(था) भिक्षामेत्रा(भिक्षामात्रम् ?) अस्मिन् ग्रामे लभ्यते न(ना)न्यद् आमन्त्रणादि अयमर्थः। +कर्म्मेन्द्रिण्याददते (?)+। एतत्प्र[४५ब]योजनं मात्राः (मात्रशब्दस्य ?)

तत्र चक्षुः रूपविपर्यय श्रोत्रस्पर्शवृत्तयस्य स्पर्श (तत्र चक्षुषः रूपं, श्रोत्रस्य शब्दः, त्वचः स्पर्शः) जिह्वाया रसः घ्राणेन्द्रियस्य गन्धः बुद्धीन्द्रियाणां वृत्तिः। अथ कर्म्मेन्द्रियाणाम्—वाक् वक्तव्यः(०व्यम्), उपस्थः अनन्दं (आनन्दः), पेयो(पायुः) विसर्ग्गः, हस्तौ कर्त्तव्यम्, विक(ह)रणं पादौ (पादौ विहरणम्)। एषां कर्म्मेन्द्रियाणां वृत्ति(वृत्तयः) व्याख्याताः।

+ +This expression is superfluous.

अथान्तःकर[ण]स्य वृत्तिः इत्यत्रोच्यते।

स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्र(स्त्र)यस्य नै(सै)षा भवति(त्य)सा[४६अ]मान्यत(न्या)।
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥२९॥

सा(स्वा)लक्षण(ण्यं) वृत्तिः। किमुक्तं भवति। अध्यवसायः बुद्धेर्ल्लक्षणः(णम्) उक्तं पूर्व्वम्। अध्यवसाया(य) एवं(व ?) बुद्धेर्वृत्तिरभिमानः अहङ्कारस्यैव लक्षणमित्युक्तम्। अभिमान एव तस्य वृत्तिः (संकल्प एव मनसो वृत्तिः ?) **च(सै)षा भवत्यसामान्या।** या सा प्रागभिहिता वृ[त्ति]र्बुद्धीन्द्रियाणां, न कर्म्मेन्द्रियाणाम्। यापि कर्म्मेन्द्रियाणां वृत्तिः सापि कर्म्मेन्द्रियाणामेव। तासां बुद्धीन्द्रियाणां(णा)मेव अध्यवसायं कल्पा(अध्यवसायो बुद्धेः अभिमानोऽहङ्कारस्य संकल्पो मनसो वृत्तिः ?) बुद्धया(द्धय)हङ्कारमनसो(सां) वृत्तिरभिहिता। सैषा भवत्यसामान्या। अध्यवसायो बुद्धेरेव, अभिमानोऽ[४६ब]हङ्कारस्यैव संकल्पो मनस एव यस्मात्तस्मादुक्तम्—अनन्यसामान्या (असामान्या ?)।

अत्राह—नि (निः or अ) सामान्या इत्युक्तम्। अर्थाद्गम्यते सामान्यकरणा(ण)-वृत्तिरप्यस्तीति। को दृष्टान्तः। मल्लदासीवत्। मल्लानां गणस्येव एका द(दा)सी सामान्यास्ते(स्ति)। यास्तेषामन्या गृहे कुलस्त्रियः ता न सामान्यात्(०न्याः)। एवमिन्द्रियाणामपि निःसामान्या प्रवृत्तिः कुलस्त्रीस्थानीया व्याख्याता। अत ऊर्ध्वं सामान्या सर्व्वेषामिन्द्रियाणां [या] वृत्तिः[तां] व्याख्यास्यामः। तदुच्यते—**सामान्यात् क(सामान्यक)रणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च।** प्राणः अपानः सा(स)मानः उदानः व्या[४७अ]नश्चेति एते षवः(वायवः) सर्वेषामिन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः। तत्र प्राणो नाम मुखनासिकाभ्यां नि(निः)सृतः बाह्ये च विषये प्रवृत्ते(त्तः) प्राण इत्युच्यते। मुखेन च नासिकायां(भ्यां) च यो निर्ग्गच्छति बाह्ये च विषय(ये) प्रवृत्ते(त्तः) पर्व्वतमारोक्ष्यामि ग्रामं यास्यामीति स प्राणो मन्तव्यः। अत्राह—तस्मिन् प्राणे यत्तत्

स्पन्दनकर्म्म तत्करणेन्द्रियेण(तत्केन ?) [कृ]तमिति। अत्रोच्यते—त्रयोदशविधेन करणेन तत्कृतमिति। तस्मिन् प्राणे यत्तत्कर्म्म तत्सर्व्वकरणग्रामस्य सामान्या वृत्तिरिति। अपि चात्र दृष्टान्तः। एकस्मिंश्चिद् राजगृहे पञ्जरे शुकः(काः) प्रतिवसति(न्ति)। तेभ्यो देवदत्तेन ओदनो दर्शितः। ते ओदनं दृष्ट्वा प्रचलिताः। पञ्जरा(रोऽ)पि प्रचलि[तः]। यत्तत्पञ्जरस्य चलनकर्म्म तत्सर्वेषां शुकानां सामान्य[म्]। तद्वत् प्रमाणे(प्राणे) यत्तकर्म्म तत्सर्वेषामिन्द्रियाणां सामान्यम्। किञ्चान्यत्, अपनयनादपानः, कुतश्चिदपक्रमणादपान इत्युच्य-[४७ब] ते। अपानप्रि(प्रा)यश्च देवदत्तः सर्प्पं दृष्ट्वा अपक्रमणं करोति। तस्मादपाने यत्तत्स्पन्दनकर्म्म तत्सर्वेषामिन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः। किञ्चान्यत्, ऊर्ध्वारोहणमापोत्कर्षे (ऊर्ध्वारोहणे अर्थोत्कर्षे ?) च प्रवृत्तिरुदान इत्युच्यते। उदानप्रायश्च देवदत्तः आत्मोत्कर्षं च मृगयते। अयमाढ्यः अय(ह)-माढ्यतरः कथं स्यादि(मि)ति। एष उदानः। उदानेन(उदाने) यत्तत्स्पन्दन-कर्म्म तत्सर्व्वेषामिन्द्रियाणां सामान्या वृत्तिः। हृद्यवस्थानं सहभावश्च तेन विकित्समान(समान ?) इत्युच्यते स वायुर्हृद्देशे वर्त्तमानः। समानबहु[ल]-श्च देव[द]त्तः एकाकी न रमते सहाव्या(ये)न विना। एष(एतस्मिन्) समाने यत्तत्कर्म (यत्तत्स्पन्दनकर्म्म) तत्सर्व्वेषामिन्द्रियाणां सामान्या वृत्तिः। किञ्चान्यत्, शरीरप्राप्त(शरीरव्याप्ति)रत्यन्त(न्ता ?)विनाभावश्च तद्व्यान इत्युच्यते यः शरीरे व्याप्य वर्त्तते तै * कृत्स्ने शरीरे आ नखकेशात्। स व्यानबहुलो देवदत्तः अन्योन्येन विना न रमते मृगवत्। तस्मिंश्च[४८अ]त्तु(यत्तत्) स्पन्दनकर्म्म तत्सर्वेषामिन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिः। एवमेते पञ्च वायवः त्रयोदश-विधस्य कर[ण]स्य [सामान्या] वृत्तिः। रूपादयश्च निःसामान्या वृत्तिः। एवं तावत् करणानां च सामान्या वृत्तिर्व्याख्याता।

अत ऊर्ध्वं युगपद्वृत्तिः अयुगपद्वृत्तिर्व्याख्याता।

ते एव(युगपच्)चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रम[श]श्च तस्य निर्दिष्टा।
दृष्टे तथाप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्व्विका वृत्तिः ॥३०॥

* तै is superfluous.

युगपदिति। काले कुत्र निपातः चतुर्णां तावत्। यथा बुद्धिरहङ्कारो मनश्चक्षुरिति। एतानि युगपत् पश्यन्ति। [बुद्धिरहङ्कारो मनः श्रोत्रं युगपच्छब्दं गृह्णन्ति।] बुद्धिरहङ्कारो मनस्त्वगिति युगपत् सर्ग्गं(स्पर्शं) गृह्णाति(गृह्णन्ति)। बुद्धिरहं[४८ब]कारो मनो जिह्वां(ह्वा) युगपद् रसं गृह्णन्ति। बुद्धिरहङ्कारो मनो नासिका युगपद् गन्धं गृह्णन्ति। एवमेषां **युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्ति-र्न्निर्दिष्टा।** तस्यैव चतुष्टयस्य क्रमशोऽपि वृत्ति(त्तिः) [अ]युगपदित्यर्थः। देवदत्तः पन्थानं गच्छति। स्थाणुं पश्यति। तत्रास्य बुद्धिर्भ्भवे(व)[ति] स्थाणुरयं पुरुषः स्यावे(वा स्यादि)ति। स तस्मिन् स्थाणो(णौ) वल्लीं पश्यति [अतोऽस्य बुद्धिर्भवति स्थाणुरिति]। अथ ककुंधनगमनं सारणशन-कर्माणि(अथ आकुञ्चनगमनप्रसारणाशनकर्माणि ?) पश्यति अतोऽस्य बुद्धिभ(र्भ)वतं(ति) पुरुषे(ष इ)ति। एवं बुद्ध्या(द्ध्य)हङ्कारमनश्चक्षुषां क्रमशो वृत्तिर्दृष्टा। [यथा] रूपं(पे) तथा शब्दादिष्वपि गन्धाद्याः* क्रमशो वृत्तिर्दृष्टा।

किं [४९अ] चान्यत्, **दृष्टे तथाप्यदृष्टे** अस्मिन् स्थाणौ च क्रमशश्च वृत्तिर्भवति। युगपददृष्टे वक्ष्यामः। तदुच्यते। अनागतेऽपि काले बुद्ध्यहङ्कार-मनसां युगपद्वृत्तिः। तेषामेव त्रयाणां शब्दे श्रोत्रपूर्व्विका वृत्तिः। तेषामेव त्रयाणां स्पर्श्य च (स्पर्शे च त्वक्-)पूर्व्विका वृत्तिः। तेषामेव त्रयाणां रजो(से) जिह्वापूर्व्विका वृत्तिः। तेषामेव त्रयाणां गन्धे घ्राणपूर्व्विका वृत्तिः। तेषामेव त्रयाणां [रूपे चक्षुःपूर्व्विका वृत्तिः]। त्रयस्य बुद्ध्यहङ्कारमनसा[म्]।

[अत्राह] एतानि का(क)रणानि स्वं स्वं विषयं कथं प्रतिपद्यते(न्ते)। अत्रोच्यते÷—एतानि [अचेतनानि कथं प्रपद्यन्ते] पुरुषेण ईश्वरेण वाधि-ष्ठितानीति। अत्रोच्यते—

स्वां स्वां प्रति[प]द्यन्ते परस्पराकुरूत(०राकूत)हेतुकं(कां) वृत्तिम्।
पुरुषार्थ एव हेतुःतत(हेतुर्न) केनचित् कार्यते करणम् ॥३१॥

* गन्धाद्याः is superfluous.
÷ अत्रोच्यते is superfluous here.

स्वां स्वामिति । नानावि[ध]तामधिकरणानां(नानाविधतां करणानां ?) जन्मगुणानां× युगपत्प्रयोक्तुमीप्सा । यथा गृ[४९ब]हे गृहे गन्धर्व्व इत्युक्ते कृत्स्नस्य नगरस्य ग्रहणं कृतं भवति । एवं स्वं(स्वां) स्वामो(मि)त्युक्ते त्रयोदशविधस्य करणस्य ग्रहणं कृतं भवति । तत्र दृष्टान्तः । कश्चित् किल ब्रह्मचारी बटुः ग्रामान्तरे आमंणकं (आमन्त्रणं) शृणोति । तस्य बुद्धिरध्यवसायं करोति तत्र यास्यामीति । *तत्र बु(बु)द्धेराकूतं ज्ञात्वा* आकूता(त)मिङ्गितं चेष्टम-(चेष्टा अ)ध्यवसायमि (०य इति) पर्यायाः । अहङ्कारे(रो) बुद्धि(द्धे)राकूतं ज्ञात्वाति(भि)मानं प्रपद्यते । मोदकानानयिष्यामीति । दध्योदनं चेति । अहङ्कारस्य कृतं(०स्याकूतं) ज्ञात्वा मनः स्व(सं)कल्पं प्रतिपद्यते गुडो(डौ)दनं चास्य दध्योदनं स्यादिति । (च स्याद्, दध्योदनं स्यादिति ?) । एवं त्रयस्य [आकू]तं ज्ञात्वा बाह्यान्यपि करणानि स्वां स्वां वृत्तिं प्रतिपद्यते(न्ते) । चक्षुः स्थानानि पश्यति । श्रोत्रं प्रतिवचनं शृणोति । हस्तः कुण्डिकादाने प्रतिपद्यते । पादौ विहरणे । अपि चात्र दृष्टान्तः । [५०अ] काचित्(किञ्चित्) किल चोरशतं ग्रामं हन्तुमिच्छति । चोरसेनापतिना सम्रि(म)यः क्रियते । +स्थानीन्द्रियाणि बुद्ध्या+ । यदि कश्चित् हो हेति(हा इति) ब्रवीति प्रविशन्तु भवन्तः । अथ हेतुर्ग्गच्छन्तु (अथ हा इति गच्छन्तु ?) वा प्रविशन्तु वा । चोरसेनापतिस्थानीया बुद्धिः, चोरस्थानी[यानी]न्द्रियाणि बुद्धिर(बुद्धेरा)कूतं ज्ञात्वा स्वं स्वं विषयं प्रतिपद्यते(न्ते) । अत उक्तम्–**स्वं(स्वां) स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतकौ(हे)तुकां वृत्तिम्**

× जन्मगुणानाम् is unnecessarily repeated in the manuscript.

* *The expression between these two marks is superfluous here.

+ + The expression between these two marks is superfluous here.

अत्राह–इन्द्रियाणि किं स्वार्थं विषयं प्रतिपद्यन्ते ।+ यदप्युक्तम् अचेतनानि कथं प्रतिपद्यन्त इति पुरुषेणाधिष्ठिताई(नी)श्वरेणानेति(०रेण वेति) । **पुरुषार्थ [एव] हेतुर्न्न केनचित् कार्यते करणम्** । नामी(पी)श्वरेण न पुरुषेण स्वयमेव स्वे स्वे विषये प्रवर्त्तते(न्ते) त्रया(यो)दशविधकरणा[नि]

अत्राह–'न केनचित् कार्यते करणम्' इत्युक्तम् । अथ कत(ति)विधं करणमिति । अत्रोच्यते–

[करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
कार्यं च तस्य दशधाऽऽहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च ॥३२॥]

करणं त्रयोदशविधं बोद्धव्यम् । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि बुद्धिरहङ्कारं(रो) मन इति । एतत् त्रयोदशविध करणं किं करोतीति । अत्रोच्यते–[आहरणं] धारणं [च] कर्म्मेन्द्रियाणां(णि) कुर्वन्ति । प्रकाशं [५०ब] बुद्धीन्द्रियाणां(णि) कुर्वन्ति । **तदाहरणं चाहरण च[प्र]काशकरम् (तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ?)** । किं तदस्ति यस्याहरणं धारणं प्रकाशकरणं करोतीति । अत्रोच्यते–**कार्यं च तस्य दशधाऽऽहाय धार्यं प्रकाश्यं च** । **कार्य**मिति । शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः पञ्च, वचन(ना)दानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानां एते पञ्च विषयाः (०दाश्च पञ्च, पञ्चपञ्चानामेते पञ्च पञ्च विषयाः ?) कार्यमित्युच्यते(न्ते) । तं दशविधं विषयं बुद्धीन्द्रियैः प्रकाशितं कर्म्म(र्म्मे)न्द्रियाण्याहरन्ति धारयति(न्ति) चेति ।

अथ णी(कानी)न्द्रियाणि त्रिकालविषयाणि कति वा सांप्रतकालविषयीणि । अत्रोच्यते—

अन्त(न्तः)[क]रणं त्रिविधं [द]शधा बाह्यं त्रयस्य विषयाखं(ख्यम्) ।
सांप्रतकालं बाह्यं त्रिकालमभ्यन्तरं करणम् ॥३३॥

+ The answer is missing here. It should be something like this–अत्रोच्यते–परार्थं विषयं प्रतिपद्यन्ते । पुरुषार्थः कर्तव्य इति विषयं प्रतिपद्यन्ते ।

अन्तःकरणं बुद्ध्या(द्ध्य)हङ्कारमनसां ग्रहणं(ण)मेतत् । तत् **त्रिकाल-** (त्रिविध)मन्तःकरणमित्युच्यते । **दशधा बाह्यमिति** । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि एतद् दशविधं बाह्यमित्युच्यते । किञ्चान्यत्, **त्रयस्य विषयाख्यम्** । बुद्ध्यो(बुद्ध्य)हङ्कारमनसां त्रयाणामभ्यन्तरकरण[०करणानां] बाह्यं दशविधं विषयाख्यम्। विषयो(य उ)पभो[५१अ]ज्यं भृत्यसूतं दासभूतमित्यर्थः । अभ्यन्तरं स्वामिभूतमिति । त्रिकालं* **सांप्रतकालं** विषयं* **बाह्यम्** । कथं सांप्रतकालं(ल)विषयी(यि) । श्रोत्रं व[र्त्त]मानां(नं) शब्दं शृणोति, अतीतमनागतं च न शृणोति । त्वगपि वर्त्तमानं स्पर्शं गृह्णाति, अतीतमना[ग]तं [न] गृह्णाति । नासिकाऽपि गन्धं गृह्णाति वर्त्तमानम्, अतोतमनागतं [न] गृह्णाति। जिह्वापि वर्तमानं रसं गृह्णाति, अतीतमनागतं च+गृह्णाति न गृह्णाति । चक्षुरपि वर्त्तमानं रूपं पश्यति अतीतमनागतं न गृह्णाति । एवं पादौ पायुरुपस्थाश्चेति (एवं वाक् पाणिः पादौ पायुरुपस्थश्चेति) । किञ्चान्यत्, **त्रिकालमभ्यन्तरं का(क)रणमिति** । बुद्ध्यहङ्कारम[५१ब]नांसि त्रिकालविषयाणि । बुद्धिर्वर्त्तमानं बुद्ध्यते, अतीतमनागतं वा । तथा अहङ्कारो वर्त्तमाने विषयेऽभिमानं करोतीति (करोति), अतीतानागतेन(अतीतेऽनागते) वा सुखितोऽहं दुःखितोऽहमिति । मनः च वर्त्तमानं विषयं स्मरति, अतीतमनागतं [वा] स्मरति । तस्मादुच्यते 'त्रिकालमभ्यन्तरं करणम्' इति ।

अथ कानीन्द्रियाणि सविषयं(सविशेषं) विषयं गृह्णाति(गृह्णन्ति) [कानि निर्विशेषम्] । अत्रोच्यते—

[बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि ।
वाग्भवति शब्दविषया शेषाण्यपि पञ्चविषयाणि ॥३४॥]

* त्रिकालम् is superfluous here. So also विषयम् as this seems to be a pratika,

\+ गृह्णाति after च is superfluous. Perhaps the scribe wrote the expression न गृह्णाति twice. च being a mistake for न.

बुद्धीन्द्रियाणि तेषाम्—येषां करणानामयमधीकरो(०धिकारो) [वर्त्तते] तेषां बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि **पञ्च** विषया[न्] गृह्णन्ति सविशेषविशेषपञ्चा (सविशेषाविशेषान् पञ्च ?) । देवानां पञ्च [अ]विशेषाः सुखलक्षणाः एवं (एव) दुः[५२अ]खमोहादेवं(दुःखमोहौ) विषयेण (विषये न) स्त इति । इह मानुषानां त एव शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः सविशेषा दुःखमोहादित्यर्थः । देवानां बुद्धीन्द्रियाणि निर्व्विशेषविषया[न्] प्रकाश[य]न्ते(न्ति ?) मानुषाणां बुद्धीन्द्रियाणि सविशेषं विषयं प्रकाशयन्ति । तस्मादुच्यते **बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि** । उक्तानि* बुद्धीन्द्रियाणि । [कर्म्मेन्द्रियाणि] वक्ष्यामः । **वाग्भवति शब्दविषया शेषाण्यपि पञ्चविषयाणि** । तत्र देवानां वाक् पदपदार्थ(पादपादार्द्ध)श्लोकानुच्चारयति । अस्माकमपि तथैव । तस्मा[द्]-देवानामपि वांती(वागि)न्द्रियम् अस्माकं च तुल्यम् । किञ्चान्यत्, शेषाण्यपि [पञ्च]वि[५२ब]षयाणि । कानि तानि च शेषाणि । वाक्पाणियूपस्था-(पाणिपादपायूपस्थाः) एते विशेषया तेषां सन्ति तानि भवन्ति (एतानि चत्वारि शेषाणि सन्ति पञ्चविषयाणि ?) । पञ्चविषया[णि] इति किमुक्तं भवति । तेषां चतुर्णामेकमेकमिन्द्रियं पञ्चद्वि(वि)षयम् । पाणिस्तावत् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्(०वान्) । पञ्चलक्षणा वाक्पादेन्द्रियं शब्दस्पर्शरूपवत्त्वं भूत्वा प्राग्रमुद्गतानि (पञ्चलक्षणं पादेन्द्रियं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यां भूम्यां प्राग्रमुद्गच्छति ?), तस्मात् पञ्चविषयं पाय्वि(दे)न्द्रियम् । किञ्चान्यत् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धलक्षणं(णः) पायु(युः) । [उ]पस्थप्रदेशः पञ्चलक्षणः । तत्र पञ्चलक्षणादुपस्थप्रदेशादुपस्थक्रिया स्थिता पञ्चलक्षणं शुक्रं विसृजति । शुक्रमपि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धलक्षणवत् । [५३अ] एवमेतानि चत्वारि स्पा(पा)णिपादपायूपस्थाः कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चलक्षणाणि स्थितानि पञ्चलक्षणविषयं गृह्णाति (गृह्णन्ति) तस्मात् पञ्चलक्षणविषयाणि भवन्ति ।

* उक्तानि is written twice in the manuscript by mistake.

किञ्चान्यत् इन्द्रियलक्षणमित्यत्रोच्यते ।

शान्तकरणा(सान्तःकरणा) बुद्धिः सर्व्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।
तस्मात् त्रिविधं करणं द्वाराणि द्वारविशेषाणि(द्वारि द्वाराणि शेषाणि) ॥३५॥

शान्तकरणमिति(सान्तःकरणा इति) । अहङ्कारो मनसः करणं नीभ्यामेह वर्त्तते बुद्धिः (अहङ्कारोऽन्तःकरणं मनोऽन्तःकरणं ताभ्यां सह वर्त्तते बुद्धिः ? or अहङ्कारो मनोऽन्तःकरणे ताभ्यां....?), सा भवति सान्कर-णम् (सान्तःकरणा) । **सर्व्वं विषयमवगाहते यस्मात्** । गृह्णातीत्यर्थः । त्रिषु लोकेषु यो विषयः [तं] मनसाऽहङ्कारेण च संयुक्तं(संयुक्ता ?) बुद्धिः गृह्णाति । कश्च सः विषयः । शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः विषयग्रहणम् (०गन्धानां विषयाणां ग्रहणम् or ०गन्धानां विषयेण ग्रहणम् ?) । तस्मादुच्यते **त्रिविधं करणं द्वारि** । बुद्धिर[५३ब] हङ्कारो मन इति एतत् त्रिविधं करणं द्वारि । **द्वाराणि** *यद्यत्त्रिविधं द्वारि* **[शेषाणि]** । अत्र शेषाणि(णी)त्युक्ते अथ कानि द्वाराणीत्युच्यते शेषाणि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । एतैर्दशभिर्द्वारैः त्रिष्वपि लोकेषु यो विषयस्तं गृह्णातीत्यर्थः ।

किञ्चान्यत् ,

---(एते प्र)दीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः ।
कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रप्रकाश(प्रकाश्य) बुद्धौ प्रयच्छत(न्ति) ॥३६॥

एवमेव (**एते** इति ?) पूर्वोक्तान्येकादशेन्द्रियाणि अहंकारश्च एतेषां पूर्वोक्तानां ग्रहणं करोति । एतानीति वक्तव्यम् । इत इतिगुणः वक्ष्यति हि न वक्तव्यम् (एत इति गुणविशेषा इति न वक्तव्यम् ?) । **गुणविशेषा** इति । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । तेभ्य उत्पन्ना गुणविशेषाः । विशेषशब्दः पुंल्लिगस्तस्मादेतदिति(०देतानीति) वक्तव्यम् । **प्रदीपकल्पाः** [५४अ] प्रदीपेन तुल्याः प्रदीपकल्पाः । यथा प्रदीपः गर्भगृहे गृहे+ कृतः घटादीना(न)र्थान् प्रकाशयति

* * The expression between these two marks seems to be superfluous

\+ गृहे is superfluous.

एवमिन्द्रियं त्रिष्वपि लोकेषु यो विषयस्तं प्रकाशयति । तस्मात् प्रदीपकल्पाः । किञ्चान्यत् , **परस्परविलक्षणाः** । परस्परेण असदृशा इत्यर्थः । श्रोत्रं शब्दं गृह्णाति, न स्पर्शम् , न रूपं, न रसं, न गन्धम् । त्वक् स्पर्शं गृह्णाति न शब्दादयः (शब्दादि) । जिह्वा रसं गृह्णाति न शब्दादि । घ्राणेन्द्रियं गन्धं गृह्णाति न शब्दादि । स्वे स्वे विषय(ये) व्यवस्थितानीत्यर्थः । कुलस्त्रीवत् । तथा कर्मेन्द्रियाणि व्यवस्थितानि । [वाक् वचने], पाणिना(रा)दाने, पादौ विहरणे, पायुरुत्सर्गे, उपस्थश्चानन्दे । बुद्धिरध्यवसाये, अहङ्काराणि मने (अहंकारोऽभिमाने), मनः संकल्पः(ल्पे) । यस्मात् स्वं स्वं विषयं गृह्णन्ति न परविषयं य(त)स्मात् परविषय(परस्परवि)लक्ष[५४ब)णाः । किञ्चान्यत् **गुणविशेषात् (०विशेषाः)** । गुणेभ्य उत्पन्नाः इत्यर्थः । **[कृत्स्नं] पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धं(द्धौ) प्रयच्छन्ति** । कृत्स्नस्य(कृत्स्नं) त्रिषु लोकेषु योऽयं [स्वविषयः] न परविषयः तमिन्द्रियाणां(णि) बुद्धौ प्रयच्छन्ति । बुद्धिस्थं विषयं सुखदुःखलक्षणं पुरुष उपलभति(ते) ।

[किञ्चान्यत्]

सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।
सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥३७॥

सर्व्वं त्रिष्वपि लोकेषु योऽयं विषयः तं सर्वम् । **प्रत्युपभोगम्** यस्मादुपभुक्ते(ङ्क्ते) प्रत्युपभोगः । देवलोकं मनुष्यलोकं तिर्यग्योनितां च तं प्रत्युपभोगं कर्मेन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि च प्रकाश्य गृहीत्वा इत्यर्थः, बुद्धौ प्रयच्छन्ति । बुद्धिः पुनः पुरुषाय प्रयच्छति । अत्र दृष्टान्तः मन्त्रिराजवत् । तद्यथा मन्त्री चा[र]पुरुषेभ्यः वार्त्तामुपलभ्य राज्ञा(ज्ञः) कथयति तद्वदे(दे)व [५५अ] यस्मात् सर्वप्रत्युपभोगमिति । ज्ञानं चोत्पद्यत इति ।

किञ्चान्यत, **सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम्** । प्रधानपुरुषान्तरं नानात्वमित्यर्थः । **सूक्ष्ममिति** अनुपलभ्यं दुर्दर्शमित्यर्थः । प्रकृतिपुरुषयोरन्तरमनीश्वरमित्यर्थः । प्रधानपुरुषयोर्नानात्वमिति । तयोरन्तरं

बुद्धिर्विशेषयति । कथम्, अन्यत्वेनेति । अन्यः पुरुषः अन्य[त्] प्रधानम् । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः प्र(प्रा)धानिकाः । बुद्धिरन्याः(न्या), अहंकारोऽन्यः, पञ्चतन्मात्राण्यन्यानि, एकादशेन्द्रियाणि [अन्यानि], महाभूतान्यन्यानि । शरीरोन्यमि(शारीरोऽन्य इ?)त्येवं पुरुषं बुद्धिर्बोधयति । तथा मोक्षं गच्छति । उक्तं च

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।
जटी मुण्डी दण्डी [वापि] मुच्यते नात्र संशयः ॥

तस्माद् बुद्धिरेव इह पुरुष[५५ब]मभ्युदयकालेऽनुयोजयति । मोक्षं [च] करोति ।

अत्राह—यदुक्तं त्वया पूर्वमस्याम(पूर्वस्यामा)र्यायां विशेषाविशेषविषयीणि इन्द्रियाणि, तत्र न ज्ञायते के विशेषाः के अविशेषाः इति । अत्रोच्यते—

तन्मात्राण्यविशेषाः तथा भूतानि पंचभ्यः (०षास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः) ।

एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च ।३८॥

त[न्मा]त्राण्यविशेषाः यानि तानि तन्मात्राणि द(अ)हंकारादुत्पन्नानि शब्दतन्मात्रं [स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं] गन्धतन्मात्रम् । एते पञ्च तत्त्वविशेषा देवानां विषयः सुखलक्षणः ! नापि ते दुःखे मन्नीत (नापि तेषु दुःखमस्ति) नापि मोहोऽस्ति, तस्मादविशेषाः । न विशिष्यन्त इति अविशेषाः, ते शान्ता घोरा मूढाश्च न तस्मादविशेषा इत्युच्यते । **तेभ्यो भूतानि [पञ्च] पञ्चभ्यः** । शब्दतन्मात्रादाकाशं, स्पर्शतन्मात्रा[द्] वायुः, रूपतन्मात्रा[त्] तेजः, रसत[५६अ]न्मात्रादापः, गन्धतन्मात्रा[त्] पृथिवी । तानि महा पञ्च(पञ्च महा)भूतानि विशेषा इत्युच्यते(न्ते) । कस्मात् । यस्मात् शान्ता घोराश्च मूढा[श्च] । तत्र शान्तास्तावत् सुखलक्षणाः प्रसादलाघवाभिष्वङ्गात् । हर्षप्रीतय[:] प्रसादाः सुखम् । यथा कश्चिद्देवदत्तः गृहे गृहे+ स्त्रीभिः सह क्रीडमानः प्रस्थितः प्रासादमारूढः । आकाशं प्राप्य सुखितोऽहम्

+ One गृहे is superfluous.

[इति] ब्रवीति । एवं तदाकाशं शान्तम् । तदेवाकाशं वायुना शीतेन संयुक्तं दुःखं जनयति । तदा घोर इत्युच्यते । तदेवाकाशं मोहं जनयति । यथा कश्चिद्देवदत्तः पन्थानं गच्छन् ग्रामान्तरं [न] पश्यति ततो मूढो भवति । एवमाकाशं कदाचित् सुखं जनयति [कदाचिद्दुःखं जनयति] कदाचिन्मोहं जन-[५६ब]यति । स एव देवदत्तः गर्म्भगृहे स्थितः प्रसादाश्रमारूढः (प्रस्वेदायासारूढः ? or प्रस्वेदश्रमारूढः ?) वातायनप्रविष्टेन वायुना स्पृष्टः सुखितौ(तोऽ)स्मीति ब्रवीति । तेनैव वायुना प्रभूतेन उष्णमिश्रेण स्(स्पृ)ष्टः दुःखितोऽहमिति । स एव वायुः वातोलीनसंजातं (वातुलेन संजातं) मोहं जनयति । मूढश्च भवति दिशां (दिशायां) पूर्व्वायां वा किमुत्तरायां वेति । एवं वायुः सुखदःखमोहं जनयति । तथा तेजः शीतेनाभिभूतस्य देवदत्तस्य सुखं जनयति घर्म्मेण संतप्तस्य दुखम् । ग्रामनगरं दाध्य (ग्रामनगरदाहे or ग्रामनगरं प्रदाह्य) मोहं जनयति । ताः आपः शीतकाले अप्समियमाहं (ताः आपः ग्रीष्मकाले घर्मार्तस्य सुखं जनयन्ति शीतकाले दुःखं जनयन्ति समुद्रगतस्य पूर्वोत्तरां दिशामपश्यतो मोहं जनयन्ति ?)।

य(त)था पृथिवी नवशाद्वला प्रावृट्काले सुखा । सैव दुःखं जनयति [अतितप्ता ग्रीष्मकाले देवदत्तस्य ?] । स एव पन्था[नं] गच्छ[न्] पृथ्वीमेवापश्यन् न* ग्रामनगरे मूढो भवति । एवं पृथिवी सुखदुःखमोहान् ज[नयति]

[Leaves 57–58 are missing.]

[५९अ] अथ के संसरन्ति । अत्रोच्यते—

पूर्व्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरति(धि)वासितं लिङ्गम् ॥४०॥

* This न seems to be superfluous. The expression here is not a happy one. The pattern is also changed. Or could it be स एव... पृथिवीमेव पश्यन्, न ग्रामनगरे, मूढो भवति ?

पूर्व्वोत्पन्नमिति । यदा लोका नोत्पद्यन्ते तदा प्रधानोत्पन्नं सूक्ष्मशरीरं तस्मादुच्यते पूर्व्वो[त्प]न्नमिति । किञ्चान्यत्, **असक्तं** तत् सूक्ष्मशरीरं तैर्य्यग्योनिमानुषदेवस्थानानि गच्छन्ति(ति) । पर्व्वतादिषु न प्रतिहन्यते, भित्त्वा निर्गच्छतीत्यर्थः । [**नियत**तिमि] अज्ञानोत्पत्तौ संसारे व्यवस्थितमित्यर्थः । तच्च **महदादि** । महानित्युच्यते बुद्धिः । महान् यस्यादौ तदिदं महदादि । बुद्धिरहङ्कारः पञ्च [बु]द्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि मनश्च एतानि महदादीनि यस्य आदिः सूक्ष्मशरीरस्य तद् भवति महदादि, त्रयोदशविधेन करणेन संयुक्तमित्यर्थः । किञ्चान्यत्, **सूक्ष्मा[५९ब]मपर्यन्तम्(सूक्ष्मपर्यन्तम्)** करणसंयुक्तं मातापितृजे शरीरे पतिते संसरति त्रीन् लोकान् । किञ्चान्यत्, **निरुपभोगं** तत्सूक्ष्मशरीरं त्रयोदशविधेन करणेन संयुक्तं बाह्येनोपचयेन ×मात्य(तृ)जेन(मातापितृजेन ?) विना विषयग्रहणसमर्थो(र्थं) न भवतीत्यर्थः । किञ्चान्यत्, **भावैरति(धि)वासितं लिङ्गम्** । भावा[न्] पुरस्ताद् वक्ष्यामि । तैरधिवासं(०वासितं) संस[र]ति । लिङ्गमिति प्रवलय(प्रलय)काले सूक्ष्मशरीरं कारीरं (कार्यं ?)+ कारणसंयुक्तं (सूक्ष्मशरीरं करणसंयुक्तं) लयं गच्छतीति लिङ्गम् ।

अत्राह–सूक्ष्मशरीरे[ण] नास्ति प्रयोजनम् । त्रयोदशविधं करणमेव संसरति । तत्र यदुच्यते सूक्ष्मशरीरं संसरतीति यस्मिन्मिथ्या(तन्मिथ्या) । अत्रोच्यते–

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया ।
तद्वद् विनाऽविशेषैर्न्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्ग[म्] ॥४१॥

×मातृजेन is written twice by mistake in the manuscript.

+ Or is कारीरं superfluous ?

[६०अ]+–श्रयं कृत्वा चित्रकर्म्म तिष्ठति । इदानीं सू –

–च संसरति तन्मिथ्यात् (तन्मिथ्या) । किञ्चान्यत् शृब्द(शब्द!)–

–०णुर्न्न भवति । स्थाणुना विना छाया न भवति । –

–[आ]काशेन विना अवकाशो न भवति । –

[६०ब] –०व्वं(?) सूक्ष्मशरीर तेन शरीरेण विना –

–०त्वं योगान्नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम् । पुरुषाथ(र्थ) –

–ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु पुरुषं शब्दादिविष –

–०त्र वृत्तिरिते(ति) । किञ्चान्यत्, निमित्तनैमित्तिक –

[Leaves 61–63 are missing]

[६४अ] तं लीनमात्मानि(०नम् ?) । ऐश्वर्यक्षये त्रिषु लोकेषु शरीरोत्प[त्ति]र्भवति । तस्मादुच्यते **वैराग्यात्प्रकृतिलय** इति । तत्र वैराग्यं निमित्तं प्रकृतिलयो नैमित्तिकः । किञ्चान्यत्, **संसारो भवति राजसाद् [रागात्]** । रजसा यज्ञं का(क)रोति दानं ददाति अमुष्मिन् लोके सुखं भव(वि)ष्यतीति । ते[न] च रागेण संसारो भवति ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु तैर्यग्योनान्तेषु । [तत्र रागो] निमित्तं संसारो नैमित्तिकम्(०कः) । किञ्चान्यत् **ऐश्वर्य(र्या)दविघातः** । दातुदैश्वर्यम् (एतदैश्वर्यम् ?) अणिमा लघिमा [महिमा] प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं [वशित्वं] यत्रकामावसायित्वं(त्व)मित्यर्थः । ऐश्वर्येणाष्टगुणेन ब्रह्मादिस्थानेषु विहरति न प्रतिहन्यते । ऐश्वर्यप्राप्तिः ऐश्वर्यं निमित्तम्, अभि(वि)घाते(तो) नैमित्तिकः । किञ्चान्यत्, **विपर्ययात्तद्वि [६४ब]पर्यासः** । ऐश्वर्यं व्याख्यातमष्टविधम् । तद्विपरीतमनैश्वर्यं तेनानैश्वर्येण यत्र कचित् परिगृह्यादिषु (परिग्रहादिषु ?) व्याघातो भवति विहन्यत इत्यर्थः ।

+ A fragment of leaf (६०) is preserved, from which the text in the middle part of the leaf can be given here.

तत्रैश्वर्यविघातः नैमित्तिकः (तत्रानैश्वर्यं निमित्तं विघातो नैमित्तिकः) । +अष्टविधं निमित्तम् + अष्टविधं नैमित्तिकम् । एवमेष षोडशविधो निमित्त-नैमित्तिको[कः] सर्गो व्याख्यातः ।

अत्राहः— य एष निमि[त्तनैमि]त्तिकः समाख्यातः सर्गस्त[त्] किमात्मक-मिति (सर्गः स किमात्मक इति)। अत्रोच्यते —

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तिः(क्ति)तुष्टिसिद्ध्याख्याः(ख्यः) ।
गुणवैषम्यविमर्देन तस्य भेदास्तु पञ्चाश[त्] ॥४६॥

एष इति [ए]तदुद्दिष्टमार्या(०दिष्ट आर्या-)द्वयेन षोडशविधः निमित्त-नैमित्तिकः समाख्यातः **[प्रत्यय]सर्गः** इत्यत्रोच्यते । प्रत्ययः(प्रत्ययात्) बुद्धेरुत्पन्नः तस्मात्प्रत्ययसर्गः । बुद्धिसू(षू ?)त्पन्नः (or बुद्धेरुत्पन्नः) तस्मात् प्र[६५अ]त्यय इत्यत्रोच्यते । प्रत्ययबुद्धिरुत्पन्नः(प्रत्ययात् बुद्धेरुत्पन्नः ?) तस्मात् प्रत्ययसर्गः व(स)मुत्पन्नः । तस्मात् प्रत्यय इत्यत्रोच्यते । (?) उक्तं च [अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् । सात्त्विकमेतद्रूपं तामस-मस्माद्विपर्यस्तम् ॥ (का. २३)]

*कश्चित्किल उपाध्यायः अनुदि[ते] सूर्ये चतुर्भिर्बटुभिः सह नगरम-भिप्रस्थितः । *

किञ्चान्यत्, स च प्रत्ययसर्गः भूयश्चतुर्भिर्भिद्यन्ते(०श्चतुर्धा भिद्यते) यस्माद्-ब्रवीति **विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः** । [कश्चित्किल उपाध्यायः अनुदिते सूर्ये चतुर्भिर्बटुभिः सह नगरमभिप्रस्थितः ।] कश्चिद् बटुः उपाध्यायं [ब्रवीति] एषोऽत्र पथि दृश्यते किं स्थाणुः स्यात् चोरः स्यादिति । तस्य बटोः स्थाणौ संशयः । [उपाध्यायेन द्वितीयो बटुः उक्तः ज्ञायतां कोऽयमिति, दूरात् निरीक्षते । ?] ततः

+ + The expression between these marks is necessarily written twice in the manuscript.

* * The expression between these marks is wrongly inserted here. Instead we should have had अध्यवसायो...

उपाध्याय उक्तः नाहं शक्तो युये(व्युप- ? or ऽन्तरं ?) गन्तुमिति । म एवस्या-(एवमस्या)शक्तिरुत्पन्ना । उपाध्यायेन तृतीयो बटुः [उक्तः] ज्ञायतां कोऽयमिति । सः स्तयोर्बटुः(स तृतीयो बटुः) निरीक्ष्य उपाध्यायं ब्रवीति किमनेना[व]-च्छिन्नेन, सूर्ये [उदिते] सार्थेन सह यास्यामः इति । उक्त्वा अज्ञात्वेषत्तमे (अज्ञात्वेषत्तमसि ?) प्रसुप्तः । एवं तृतीयस्य [६५ब] बटोः तुष्टिरुत्पन्ना । उपाध्यायो भूयश्चतुर्थं बटुं ब्रवीति ज्ञायतां कोऽ[य]मिति । स निरीक्ष्य तस्मिन् स्थाणौ वल्लि(ल्लीं) पश्यति स्थाणुनारूढं(ढां) तत्रारूढं शकुनम्[च] । ततो गत्वा पादेन स्थाणुं स्पृष्ट्वा पुनरागतोपा(०गत उपा)ध्यायं ब्रवीति स्थाणुरय-मिति । [एषा सिद्धिः ।] **एवमेष प्रत्ययसर्गः** चतुर्द्धा विभज्यते भिद्यते च । विप-र्ययाशक्तिः(क्ति)तुष्टिसिद्ध्याख्यः इति व्याख्यातः ।

किञ्चान्यत्, तस्य चतुर्विधस्य व(स)र्गस्य **गुणवैषम्यविमर्देन तस्य भेदास्तु पञ्चाशः(०शत्)** । गुणं(गुणाः) सत्त्वरजस्तमांसि ते परस्पराभवन्तीति-(परस्परमभिभवन्तीति) । सत्त्वमुत्कटं भवति तदा रजस्तमसी अभिभवति यथाऽऽ-दित्यप्रकाशः ग्रहनक्षत्रताराप्रकाशमभिभवति । तद्वदेव रजमु(रज उ)त्कटं भवति, सत्त्वतमसा(सी) अभिभवति । त[म] उत्कटं भवति सत्त्व[६६अ] [रजसी अभिभवति....]

[Leaves 66–69 are missing.]

[Leaf 70 is half broken]

[७०अ] हरन्ति रक्षणे प्रवर्त्तमानानामात्मपीडाश्च भवन्ति । एवं रक्षणदोषा-तान्न (०दोषान् दृष्ट्वा)प्रव्र........

०द्यते तृतीयं प्रव्राजिनं पृच्छति केन प्रव्रा(व्र)जितोऽस्मी(सी)ति । स एवमाह वाक्यं विषया........

०षु महादुःखमुत्पद्यते । अतः क्षी(क्ष)यदोषान् दृष्ट्वा प्रव्रजितोऽस्मि । तस्यापि नास्ति मोक्षः........

०ति । किं त्वया ज्ञायते तत्त्वम् । प्रव्रजितः स एवमेव उक्तवान् । इह संज्ञा भवन्ति तद्यथा अम्भ........

[७०ब] ०कमिति तासां नवानां तुष्टीनामेताः संज्ञाः । किञ्चान्यत्, एतासां नवानां तुष्टीनां या विपरी[ताः]........

०रम्, असुनेत्रम्, अमारीचकः(०कम्), अनुत्तमाम्भसिकमिति । एवं चतुःषष्टिर्व्याख्याताः........

[ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातत्रयं सुहृत्प्रा]प्तिः ।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धि(द्धेः) पूर्वोऽङ्कुशः(श)स्त्रिविधः ॥५१॥

कलि(कश्चि)त्किल परिव्रा[जकः]........
०त्राणि । अन्यान्येकादशेन्द्रियाणि अन्यानि पृथिव्यादीनि भूतानि........

[Leaves 71–74 are missing]

[७५अ] [दुःखि]ता मनुष्याः । तस्मादुच्यते ब्रह्मादिस्तंध(ब)पर्यन्तं त्रिविधो लोकः त्रिविधैर्गुणैर्व्याप्त इति । भूतसर्गो व्याख्यातः । भौतिके(कं ?) च कार्यं व्याख्यातम् । एवं भूतसर्गः भावसर्गल्ल (भावसर्गः लिङ्गसर्गः) त्रयः सर्गाः प्रधानीकृताः (प्राधानिकाः or प्रधानेन कृताः ?) व्याख्याताः । प्रधान-कार्यं समाप्तम् ।

उत्पन्ना गुणलोके गुणप्रधानं वोपरपं(उत्पन्नास्त्रयो लोकाः प्रधानं चोपरतम् ?) ।

अत्राह–तेषु लोकेषु देवमनुष्यतिर्या(०तिर्यगा)ख्यातेषु कः सुखमहं(नु)-भवति । किं प्रधानम्, अ(आ)होस्विद् बुद्धिरहंकारः तन्मात्राणीन्द्रियाणि महा-भूतानि शरीरे पुरुषा इति । अत्रोच्यते

तत्र जरामरण[कृतं] दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।
लिङ्गस्यापि(वि)निवृत्तेतस्म(०स्तस्माद्) दुःखं स्वभावेन ॥५५॥

तत्र त्रिषु लोकेषु देवमानुषतैर्यग्योनिगतेषु अत्र जरादुःखं मरणदुःखं च प्राप्नोति । अनुध[७५ब]भ(अनुभ)वतीत्यर्थः । कः, चेतनं(नः) पुरुषः +तत्र जरादुःखं मरणदुःखं च प्राप्नोति(ती)ति । अनुभवतीव्यर्थः । कश्चेतनः पुरुषः ।+ तत्र जरादुःखं वलीपलितखालिन्या(०खालत्या)भिभूतः दण्डाविष्टब्ध(स्व)गात्रः पुत्रपौत्रस्नुषापरिभूतः यद्दुःखमनुभवति तज्जरादुःखम् । मरणदुःखं व्याख्यास्यामः । अष्टगुणमैश्वर्यं भवति अणिमादि । तच्च प्रागभिह(हि)तम् । विषयाशक्तिः (विषयाश्च दश ?) मनुष्याणां सुखदुःखमोहात्मकाः पञ्च देवानां विषयाः सुख-लक्षणाः [पञ्च] प्राग्व्याख्याताः । तेषु विषयेषु ष(स)त्सु अष्टविधे चैश्वर्ये ततो देवदत्तः अकाले यन्मोहमुपयाति मरणात् तस्यैव तस्यामवस्थायां यः(यद्) दुःख-मुत्पद्यते तन्मरणदुःखं व्याख्यायते । एवमेते सुखदुःखे अन्तकाले ये च यानि च सु........

[Leaves 76–79 are missing.]

[८०अ] गच्छेत्स्वर्गं वाश्वम् मेधका(गच्छेत्स्वर्गं वाश्वमेधिकः) । केचिदाचार्या ब्रुवन्ते(ते) स्वभाव[:] कारणेन(कारणम्) । यस्मादाह–

[येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः ।
मयूराश्चित्रिता येन स नो वृत्तिं विधास्यति ॥]*

पुरुष एवेदं जगतः(जगत् ?) तस्मात् पुरुषः कारणमिति च वेदविदः विप्रतिपन्नाः । तत्राचार्यो ब्रवीति सांख्यानां प्रधानं कारणम् । कस्मात्, सगुण-त्वात् । इमाः प्रजाः सगुणाः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः । ते च प्रजासु सन्ति । अतः सगुणाः प्रजा दृष्ट्वा साधकतमः(साधयामः ?) प्रकृतेरिमाः प्रजाः स[मु]त्पन्ना इति । गम्यते इहलोके यादृग्लक्षणं [कारणं तादृग्लक्षणं] कार्यं भवति । यथा शुक्लेभ्यः(भ्य)स्तन्तुभ्यः पटः शुक्लो भवति, कृष्णेभ्य-स्तन्तुभ्यः कृष्णो भवति । एवं त्रिगुणाः(०णात्) प्रधानाः(नात्) त्रयो गुणा-

+ + There is unnecessary repetition here.
* The stanza is obviously omitted by the scribe; it must have been there in the original.

(सगुणा)[लोका]उत्पद्यन्ते इह(इति) गम्यते। निर्गुणश्चे[दी]श्वरः निर्गुणादीश्वरात् सगुणानां लोकानामुत्पत्तिरयुक्ता । तस्मादकारणा(ण)मीश्वरः । अनेनैव पुरुषो व्याख्यातः। पुरुषोऽपि निगु(र्गु)णः, निर्गुणात् पुरुषात् सगुणानां लोकानामुत्पत्तिरयुक्ता। तस्मात्पुरुषोऽप्यकारणम्। किञ्चान्यत्, स्वभावो नाम [न] कश्चित् पदार्थोऽ [८०ब]स्ति यतः प्रजानामुत्पत्तिः स्यात्। अत्र ये ब्रुवन्ते(ते) स्वभावः कारणमिति त(ते) मिथ्या ब्रुवन्ते(ते)। अपरे पुनराचार्याः मन्यन्ते कालः कारणं लोकानामिति । यस्मादाह—

कालः पचति भूतानि कालः संक्षिपते जगत्।

कालः सुप्तेषु जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः॥ [महाभारत ११.२.२४] तस्मात् काला[त्] लोकानामुत्पत्तिः । अपरे ब्रुवन्ते(ते) कालः कारणमिति। अतः सांख्यप्रसन्नो (सांख्यः प्रपन्नः ?) लोका(कालो) नाम [न] कश्चित्पदार्थोऽस्ति । व्यक्तमव्यक्तं पुरुष इति पदार्थैः(र्थाः) सांख्यादोनां (सांख्यानां) तेषु कालोऽन्तर्भूतः। नातदित्यर्थः (नान्य इत्यर्थः ?)। एवमेतेभ्यः [अन्यत्] प्रधानमेव कारणम्। एवमेव ज्ञानमुत्पद्येतो(०द्यते) पुरुषस्य तद(दा) सम्यक् ज्ञानमुत्पन्नं भवति। यदा अनेन सुदृष्टा प्रकृतिर्भवति पुरुषं(पुरुषात् ?) तदा निवर्त्तते प्रकृतिः । तस्यां निवृत्तायां पुरुषः मोक्षं गच्छति । एवमोश्वरादोनि कारणानि सुकुमारादीनि(सुकुमाराणि ?) ब्रुवन्ते(ते) । सु[कु]मार इत्यत्रापि सुकुमारः(रं) सुकुमारतरम् । तस्मादुच्यते—**प्रकृतेः सुकुमारतरं न कि[८१अ]चिदस्तीति मे मतिर्भवति** । ईश्वरादीनि अकारा(र)[णा]नि प्रधानमेव कारणमिति बुद्धिरुत्पद्यते। तदा सुदृष्टा भवति* पुरुषेण प्रकृतिः भवति। यथा कुलस्त्री सहसागतेन पुरुषेण दृष्टाश्चिन्तामुत्पन्ना (दृष्टा, समुत्पन्नचिन्ता ?) तस्य दर्शनं [न] गच्छति। पुरुषेण ज्ञानचक्षुषा दृष्टा सती कुलस्त्रीवत् पुरुषस्य दर्शनं न(ने)च्छति। तस्यां निवृत्तायां पुरुषो मोक्षं गच्छति। इत्यत्र लोको ब्रवीति, शिष्टाश्च ब्रुवन्ते(ते) पुरुषो संसरतीति । एत[द]युक्तमिति।

* This भवति is superfluous.

म(अ)युक्तं कस्मात्। यस्मादाह ॥छ॥

तस्मान्न ब[ध्य]ते नापि[मुच्यते नापि] संसरति किंचित्।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥६२॥

पुरुषो न बध्य[ते] । कस्मात्, निर्गुणत्वात्। अविधर्म्मित्वात्(अविकारित्वात् ?) निष्क्रियत्वाच्च पुरुषः कर्त्ता न भवति। अथ [अ]कर्तुः कथं बन्धो भविष्यति। यस्मान्न बध्यते तस्मान्न मुच्यते । मुक्त एव सः नैव संसरति। सर्व्वगतस्य संसारः कुतः, अप्राप्ता(प्त)प्रापणार्थः(र्थं) गमन[म्] इत्युच्यते। सर्व्वं प्राप्तं येन(तेन)। पुरुषतत्त्वं न विकृतिः कुवते (न विदन्तः ब्रुवते ?) पु[८१ब]रुषो बद्धः पुरुषो मुक्तः पुरुषः संसरति । अत्राह यदि पु[रु]षस्य [न] बन्धोऽस्ति, [न] मोक्षः, नापि संसरति, किं [त]र्हि ।[**संसरति] बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः** । कस्मात्, कर्तृत्वात्, अचैतन्याच्च प्रकृतिरेवात्मानं बध्नाति सैव चात्मानं मोचयति । यत्तत् सूक्ष्मतरं(सूक्ष्मशरीरं) तन्मात्रिकं त्रयोदशविधेन करणेन संयुक्तः(क्तम्) एवं त्रिविधेन बन्धेन बध्यति(ते)। कश्चित्(कश्च) त्रिविधो बन्ध इत्युच्यते—दक्षिण(णा?)बन्धः प्रकृतिबन्धः वैकारिकबन्धः एते त्रिविधेन बन्धेन सूक्ष्मशरीरमुत्पन्ने (?) त्रिविधा बन्धा इत्युच्यन्ते (एते त्रिविधा बन्धा इत्युच्यन्ते। त्रिविधेन बन्धेन बद्धं सूक्ष्मशरीरमुत्पन्ने) [ज्ञाने] मुच्यते। बध्यते संसरति नानाश्रया प्रकृतिः । **नानाश्रया** इति। त्रयाणां लोकानामाश्रयभूता इत्येते(इत्यर्थः) । यत्तत् प्राधानिसं(कं) सूक्ष्मशरीरं तत्प्रधानं प्रकृतिरित्यनर्थान्तरम्। तत्र ये ब्रुवन्ते(ते) पुरुषो बद्धः पुरुषो मुक्तः संसरति तन्मिथ्या ।

कैर्गुणैरात्मानं प्रकृतिर्बध्नाति कैश्च मोचयति । अत्रोच्यते—

रूप(पैः) सप्तभिरेव(वं) बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः।
सैव च पुरुषस्याथ विमोचयत्येकरूपेण ॥६३॥

स[८२अ]प्तरूपैरात्मनं बध्नाति। अथ कानि रूपाणि। अत्रोच्यते धर्म्मज्ञान* (धर्म्मो) वैराग्यमैश्वर्यम् अधर्म[:] अज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यमिति । एतानि

* ज्ञान is superfluous here.

सप्त रूपाणि । एतैः स[प्त]भिः रूपैरात्मानं बध्नाति प्रकृतेः(तिः) पुरुषार्थो मथा(या) कर्त्तव्यः [इति] । **विमोचयत्येकरूपेण** अ(आ)त्मानम् । किं नु एकरूपम्, ज्ञानमिति । ज्ञानेनात्मानं मोचयति ।

किञ्चास्या(न्य)त्,

एवं त[८२ब]त्त्वाभ्यासानास्मिं(०सान्नास्मि)न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययया[द्] विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥६४॥

एवमिति यथापूर्व्वोक्तानि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रधानं बुद्धिरहङ्कारः [एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि] पञ्च महाभूतानि पुरुष इति । शरीरमात्रोऽनुभवामीति । (शरीरमात्रं न भवामीति ?) अथमाह (कथम्, आह ?) खलु कोऽत्राहमिति ज्ञानमुत्पद्यते । किञ्चान्यत्,[न] ममेदं शरीरमन्यदतो भवामि । [८३अ] प्र(प्रा)धानिकम(मि)दं शरीरमित्यविशेषज्ञान(०मिति विशेषज्ञान ?)मुत्पद्यते । [अ]परिशेषं निरवशेष[म्] इत्यर्थः । ज्ञानाच्च ज्ञानं (किं तज्ज्ञानम्)[अ]**विपर्ययाच्छुद्धं(०याद्विशुद्धं) केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्** । अविपर्यय[:] [अ]संशयः । तस्मादविपर्यया[द]संशयादित्यर्थः । शुद्धं ज्ञानं केवलं मोक्ष रि(इ)त्यर्थः । उत्पद्यते तत्त्वज्ञानं पुरुषस्येति ।

तत्राह ।

[तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात् सप्तरूपविनिवृत्तः ।
प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः ॥६५॥]

तेन ज्ञानेन पुरुषः **तेन निवृत्तः(त्त)प्रसवामर्थवशात् सप्तरूपविनिवृत्ता(त्त)** इति । निवृत्तः प्रसवो यस्याम् सो(से)यं निवृत्तप्रसवः(वा) तां निवृत्तप्रसवां **प्रकृतिं पश्यति पुरुषस्य(पुरुषः)** । तेन ज्ञानेन–**प्रेक्षकवदवस्थिस्थित (०वस्थितः) स्वस्थः** तासु तास्ववस्थासु नृत्यन्तीमिव नर्त्तकीं पश्यति पुरुषः आत्मना(ज्ञा)नेन तासु तास्ववस्थासु वर्त्तमानां प्रकृ[तिं] [८३ब] पं(प)श्यति । इयमेव प्रकृतिः, सर्व्वपुरुषाणाम् [आत्मानं ब]ध्नाति इयमेव सर्व्वधर्म्मादिभिः किं(इति ?) ज्ञानेन चक्षुषा पश्यति ।

दृष्ट्वा (दृष्टा) ज्ञानेन चक्षुषा प्रकृतिः किं करोतीत्यत्रोच्यते ।

[दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरतैका ।
सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥६६॥]

उपरमते नर्त्तकीवत् दृष्टाहमनेन रङ्गेनेति ।

+दृष्टा मयेत्युपेक्षकः एको दृष्टाहमित्युपरते तेषां(०परतैका ?) । सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥+

यथा लोके सर्गस्था(रङ्गस्थः) सर्व्वे(र्व्वा)स्ववस्थासु वर्त्तमानं(नां) दृष्ट्वा उपरमति रङ्गात् । एवं दृष्टा मयेत्युपेक्षकाः(कः) एषः पुरुषः । इयं प्रकृतिः मया दृष्टा सम्यगिति उपरमते मोक्षं गच्छतीत्यर्थः । प्रकृतिरपि एका सर्व्वथा दृष्टाऽहमिति पुरुषाद्धि उपरमते । अत्राह–[८४अ] पुरुषोऽपि सर्व्वगतः प्रकृतिरपि सर्व्वगता । अनयोः सर्व्वगतयोः संयोगो ध्रुवम् । तस्मात् संयोगात् मा भूत्वात्(भूत) पुनः शरीरोत्पत्तिरिति । अत्रोच्यते–**सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्ग्गस्य** । उत्पत्तिं स्वर्ग्गः । उत्पत्तिं स्वर्ग्गः* (उत्पत्तिः सर्ग्गः)। उत्पत्तेः पुनः प्रयोजनं नास्ति । कस्मात् । प्रधान[स्य] पुरुषार्थप्रवृत्तिः । स चार्थो द्विविधः शब्दाद्युपलब्धिरादिः गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरन्तः । प्रवृत्त्या-(प्रकृत्या ?) च पुरुषः(पुरुषस्य) शब्दादिषु त्रिषु लोकेषु यज्ज्ञानमुत्पद्यते मोक्षं कृतं (०लोकेषु ज्ञानमुत्पादितं मोक्षश्च कृतः ?) ।

भूयः किं प्रयोजनं शरीरोत्पत्तिः करिष्यतीति । पुरुषार्थं(र्थः) मया प्रकृतिः दृष्टा सकृ(इति) । पुरुषस्य दर्शनार्थं प्रवृत्तिरित्युक्तम् । पुरुषेण च प्रकृतिर्दृष्टा । [८४ब] कृतप्रयोजनः पुरुषः । तयोः कृतप्रयोजनयोः यद्यपि संयोगः सर्व्वगतयोः, भूयः शरीरोत्पत्तेः प्रयोजनं नास्ति । यथा लोके ऋणधारणवत् । दृष्टान्तः उत्तमर्ण्णः अधमर्ण्णश्च यः पूर्व्वं दत्त्वा पश्चाद् गृह्णाति स उत्तमर्ण्णः, यः

+ + Ka. 66 is wrongly inserted here after उपरमते ... instead of before it.

* Unnecessary repetition.

पूर्व्वं गृह्य(गृहीत्वा) पश्चात् प्रयच्छति सोऽध[म]र्ण्णः । ऋणिना दाता संयुज्यते ऋणं मे देहीति अहन्यहनि । ततस्तेननर्ण्णेन (ततस्तेनाधमर्ण्णेन) चिरकालेन तद् ऋणं दत्तम् । ततस्ताभ्यां कृतप्रयोजनाभ्यां ए(इ)तरोऽप्यर्थेन संयुक्तः । अपरोऽपि ऋणी मुक्तः । एवं तयोः दृष्टः(भूयः) संयोगो भवति । असंयोगस्थः प्रयोजनं करोति (न संयोगस्तु प्रयोजनं करोति ?) । एवं भूयस्तय(योः) प्रधानपुरुषो-(०पुरुषयोः) सर्व्वगतयोः संयोगो भवति यः शरीरोत्प[८५अ]त्तिं [न] करोति ।

अत्राह-ज्ञानोत्पत्तेः मोक्षो भवति । तं(त)वापि ज्ञानमुत्पन्नः(न्नं) त्वं किमर्थं मोक्षं न गच्छती(सी)ति । त्वत्प्रसादान्ममापि, किमर्थं नाहमपि मोक्षं गच्छामि । तत्र यदुक्तं ज्ञानान्मोक्षं(क्षः) तन्मिथ्यात् (०थ्येति) शिष्यवचनम् इति। अत्रोच्यते—

समा(म्य)ग्ज्ञानाधिगमाद् धर्म्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवद्धृतशरीरः ॥६७॥

यद्यपि(यदा हि ?) पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानमुत्पन्नं धर्म्मादीनाम् अकारण[त्वा]-दुत्पत्तिः ज्ञानस्य(न भवति ?) । धर्म्मो वैराग्यमैश्वर्यम् अधर्म्मः अज्ञान[म्] अवैराग्यम् अनैश्वर्यमिति एतानि सप्त बन्धानि(बन्धनानि or बीजानि) तानि च ज्ञानदग्धानि । [अग्नि]दग्धानि बीजानि च न प्ररोहणसमर्थानि भवन्ति । एवं ज्ञानदग्धानि [न] प्ररोहण[८५ब]समर्थानि भवन्ति । ततः उत्पन्ने ज्ञाने धर्म्मा-दीनाम् अक(का)रणानि प्राप्नोति (धर्मादीनाम् अकारणत्वं प्राप्नोति ? or धर्मादीनि अकारणाणि प्राप्तानि or धर्मादीनाम् अकारणप्राप्तौ) तिष्ठति पुरुषः संस्कारवशात् । अन्यस्यां जातौ कृतौ धर्म्माधर्म्मौ तन्निमित्तं कृत्वा शरीरोत्पत्ति-र्भ्भवति देहिनां तिर्यग्योनौ वा देवलोको(के) वा । पूर्व्व[कृ]तो धर्म्मः अधर्म्मो वा यन्निमित्तं शरीरं तस्य संस्कार इति ग्रहणम् । संस्कारः न तावत्क्रियया (०त्क्षयं) गच्छति । फल------+ (फलमदत्वा । नोत्पन्न) ज्ञानस्यापि विनाशं

+ Space for six letters.

गच्छति शरीरम् । यदा फलमदत्तं(फलं दत्तं) भविष्यति सुखं वा यदि वा दुःखं धर्म्माधर्म्मौ पूर्व्वकृतो(तौ) विनाशं यस्यगतः (यास्यतः) । ततो निमित्ताभावे इदं शरीरं न भविष्यति । तस्मिन् पतिते विद्वान(न) मोक्षं यास्यति । अस्माद्धेतोः उत्पन्नज्ञानस्यापि धर्म्मा[८६अ]धर्म्मवशात् तिष्ठति शरीरम् । को दृष्टान्तः । **चक्रभ्रमवद् धृतशरीरः** । यथा कुलालश्चक्रं भ्रामयति घटं करिष्या-मीति । न(स) कुलालः घटं कृत्वा वि(नि)क्षिप्य गृहं गतः । ततस्तस्मिन् गृहं गतेऽपि कुलाले चक्रं भ्रमत्येव । संस्कारवशाद् *वेगवशादित्यर्थः । एवमेव पूर्व्वकृतयोः धर्म्माधर्म्मयोः संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवत् - - - -× (धृतशरीर इ- or सशरीर इ)ति ।

अत्राह—उत्पन्नज्ञानो विद्वान् कदा मोक्षं गच्छतीति । अत्रोच्यते—

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥६८॥

शरीरस्य भेदः [तस्मिन्] **शरीरभेदे** प्राप्ते । **चरितार्थत्वात्** । चरितार्थत्वं [८६ब] [चरितः अर्थः यस्य स चरितार्थः तस्य भावः] चरितार्थत्वं तस्मा-**च्चरितार्थत्वात् प्रधान[वि]निवृत्तौ** पूर्व्वकृतयोः धर्म्माधर्म्मयोः क्षयो भवति तदा तच्छरीरं भिद्यते । यथा छत्राभावे छायाभावः । इह शरीरे यत् पार्थिवं तत् पृथिवीं गच्छति यदाकाशमयो(यं) तदाकाशे गच्छति, यदापस्त(यदाप्यं त)दापः(दपः) प्रविशति । यत्तेजः स(यत्तैजसं तत्) तेजो(जः) प्रविशति । यद्वायव्यं तद्वायुं प्रविशति । एवमिदं शरीरं पञ्चधा भिन्नम् । प्रधानं कृतः(त)प्रयोजनः(नं) द्वितीयं शरीरं नोत्पादयति विदुषे ।

* वेगवशात् is unnecessarily written twice in the manuscript.
× Space for four or five letters.

एवमयं विद्वान् तस्मिन् शरी[रे] भिन्ने एकान्ते* एकान्तेनैवं मोक्षं गच्छति। मो[क्षं] चात्यन्तिकं गत्वात(गत्वा न) पुनरावर्तते।

तस्मादुच्यते ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्य[८७अ]माप्नोति ॥ छ॥

अत्राह—किंप्रयोजनं ज्ञानमित्यत्रोच्यते—

पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम्।
स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥६९॥

अत्राह—कश्च स पुरुषार्थ इति। अत्रोच्यते—मोक्षः पुरुषार्थः। मोक्षार्थमिदं ज्ञानं(न)मुत्पन्नम्+। [गुह्यमिति] अब्रह्मणो यदनदेय(यद् न देय)-मित्यर्थः। इदं च ज्ञानं परमर्षिणा भगवता कपिल(ले)[न]× [from ८७ब] व्याख्यातं तेनोक्तं **परमर्षिणा [समाख्यातम्]**। परमज्ञानं पञ्चविंशति-तत्त्वज्ञानम्।

अत्राह—अस्मिन् ज्ञाने किं चिन्त्यते इति। अत्रोच्यते—**स्थित्युत्पत्तिः-(त्ति)प्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम्**। स्थितिश्च प्रलयश्च उत्पत्तिश्च(स्थितिश्च उत्पत्तिश्च प्रलयश्च) ते भवन्त्यु(न्ति) स्थित्युत्पत्तिः(त्ति)प्रलयाः ते यत्र चिन्त्यतो(न्ते) ज्ञाने। ब्रह्मा[दी]न्यष्टौ स्थानानि पञ्चविधं तिर्यग् मानुषमेकविधं [यत्र ब्रह्मादीनि] तिर्यग्योनान्तानि भूतानि तिष्ठन्ति। एषा स्थितिः। [from ८७अ] उत्पत्तिर्व्या(०त्तिं व्या)ख्यास्यामः। प्रधान-(प्रधानाद्) बुद्धिरुत्पद्यते। बुद्धेरहङ्कारः। अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राण्येकादशे-न्द्रियाणि। सत्त्वरजस्तमांसि त्रैगुण्यं(?)। [तन्मात्रेभ्यः] पञ्च महाभूतानि।

* एकान्ते seems to be superfluous.

\+ मुत्पन्नम् is written twice by mistake.

× The text is confusing here. The copyist has at some stage somehow changed the order of the lines. I have given here the text as it should be. See Notes,

एष(षा) उत्पत्तिः। प्रलयं वक्ष्यामः। महाप्रलये पृथिव्यादीनि तन्मात्रेषु लयं गच्छन्ति। [८७ब] तन्मात्राणीन्द्रियाणि चाहङ्कारे, अहङ्कार(रो) बुद्धौ, बुद्धिः प्रधाने। एव[मे]ष प्रलयः। तस्मादुक्तम्—**स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानामिति**।

अत्राह—यावानिति(यदेतत्) पं[८८अ]चविंशतितत्त्वज्ञानं [तस्य] पञ्च-विंशतितत्त्वज्ञानस्य तुरागमः(कुत आगमः)। अत्रोच्यते—

एतत्पवित्रमग्रं(ग्र्यं) मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ।
आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बहुधा कृतं तन्त्रम् ॥७०॥

एतद् ज्ञानं यद् व्याख्यातम्। तत्पर(वि)त्रं करोति। तिर्यग्योनिवर्त्तमाना[न्](?) ब्राह्मणाः पुनन्ति। सर्व्वेषां वेदीदा(वेदादी)नां ज्ञानानामग्रे उन्न-[तम्](or उत्त[मम्] or उ[त्प]न्न[म्]?) इति। स महामुनिना(०मुनिः) तं(तद्) ज्ञानं भगवान् कपिलः असुरिसगोत्राय वर्षसहस्त्रयार्ज्जिने (वर्षसहस्रयाजिने or वर्ष-सहस्त्रययाजिने ?) प्रददौ। नाप्यधर्म्मार्थिम् (नापि धर्म्मार्थम् ?)। अन्धे तमसि अज्ञाने अयं वर्त्तमान इति अनुकम्पया प्रददौ तस्मिन् त[द्] ज्ञानम्। तदेव ज्ञानं भूयः असुरिसगोत्रः, पञ्चशिखो नाम ब्राह्मणः तस्मै अनुकम्पया पञ्चशिखाय प्रददौ। तस्माद् ब्रवीति **अ(आ)सुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बहुधा कृतं तन्त्रम्**। संक्षिप्तं ज्ञानं क्षेत्र इत्युच्यते पुरुषः। (संक्षिप्तं ज्ञानम्- [तम एव खल्विदमग्र्यमासीत्। तस्मिंस्तमसि क्षेत्रः {?or क्षेत्रज्ञः} प्रथमोऽभ्यवर्त्तत। तम इत्युच्यते प्रकृतिः]। क्षेत्र(क्षेत्रज्ञः ?) इत्युच्यते पुरुषः।) एवं सं[८८ब] क्षिप्तमिदं× ज्ञानमिदमार्यमतिना दत्तम् आसुरि(र)ये। तेनाणा (तेन ऋषिणा or तेनापि) तदेव ज्ञानं संक्षिप्तं पञ्चशिखाय दत्तम्। [तेन पञ्चशिखेन बहुधा कृतं तन्त्रं षष्टितन्त्राख्यम्। ?] एवं पवित्रं (प्राप्तं ?)

× One इदम् is superfluous.

कोसलको ब्राह्मणः कंयः ईश्वरकृष्णो नाम शिष्यः(ष्य)हितार्थं षष्टितन्त्रं संक्षिप्तवान् ।

यस्मादाह—

शिष्यपरम्परयाऽऽगत[म्] ईश्वरकृष्णेन चैतदार्याभिः ।
संक्षिप्तमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥७१॥

अत्र **शिष्यपरंपरायाग(०परंपरयाऽऽगतम्)** इत्यत्र कपिल(ला)दासुरिं प्राप्तः(प्तम्), आसुरेरपि पञ्चशिखम्, पञ्चशिखात् गार्ग्यं,खूकचंचलिः(लि)-(उलूकबाद्धलि ?)प्रभृतीनां शतं तेभ्यश्च [ईश्वरकृष्णम्] । ईश्वरकृष्णेन एतत् ज्ञानमार्याभिः [संक्षिप्तम्] । आचार्याणां(आर्याणां) सप्ततिः प्रमाणं 'दुःख-त्रयाभिग(घा)ताद्' इत्येवमादि 'एतत्पवित्रम्'इत्ये[८९अ]वमत्प्र(त्यन्तम् । एतत्प्र)-माणं(णां) सप्ततिः(तिं) कृत्वा ए[ता]भिरार्याभिः संक्षिप्तमार्यमतिना । चार्य-(आर्या) मतिर्यस्य स भवत्यार्यमतिः । भावितमतिना इत्यर्थः । सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तमिति । ॥छा॥*

---

* Colophon–सांख्यवृत्तिः समाप्ता ॥छ॥ ग्रन्थाग्रं ग्रन्थमानेन श्लोक १३०० मङ्गलमहाश्री संवत् ११७६ ॥

Notes

१ब. Ka. 1. The writing before वात् is lost. The lower portions of some letters, which however cannot be deciphered from them, can be seen at the beginning of the first line. A brief namaskāra and the portion of ka. 1 before ०वात् (about 38 letters) must have been written there.

अस्यार्यायाः(अस्या आर्यायाः) उपोद्घातः इत्यत्रो....After this about seven or eight letters have been lost as the leaf is broken at the end of the first line. ॅ of र्या and ॆ of पो are also missing. We can conjecture इत्यत्रोच्यते–बभूव कपि (–लो being in the second line). Or it could have been इत्यत्रोच्यते ब्रह्मसुतः कपि(लो). See G. P has 'born of heaven'.

कपिलंमासुरिः—Here the anusvāra (in लं) is superfluous. I have mostly not noted such negligible mistakes in the text of the manuscript.

२अ. ऊर्ध्वं श्लेष्मस्थानम्—V_1 and M have आ मूर्ध्नः श्लेष्म-स्थानम्; P says: 'And all that is above the heart belongs to the phlegm'. P is closer to V_2.

२ब. वातं चा (or **वा** ?) **भिभवति**—It is surprising why only वातम् is mentioned and not वातश्लेष्माणौ in one case and वातपित्ते in the other. Or could श्लेष्माणं and पित्तं have been omitted before चाभिभवति in the two places where it occurs?

द्विविधमाध्यात्मिकं शारीरम् व्याख्यातम्—शरीर signifies here the body including the mind. Or was there

द्विविधमाध्यात्मिकं शारीरं [मानसं च] व्याख्यातम् and the scribe omitted मानसं च ?

३ ब· अयमुपायं करिष्यतीति येन दुःखानि न भविष्यन्ति—इति is wrongly placed; it should be at the end. We find such constructions at a number of places. च or वा also is placed many a time in the middle and not at the end.

४अ. कायशल्यः शलाको विषोन्माद......V_1 has here कायशल्यस्य शलाको विषोन्मादक्लीबजराणां च कुमारचिकित्सितानि. Could there have been here also कायशल्यस्य शलाको विषोन्मादक्लीबजराणां कुमारविचिकित्सितानि ? Better still is कायशल्यशलाकाविषोन्मादक्लीबजराकुमारविचिकित्सितानि, mentioning the different branches of Āyurveda.

मानसस्य—In respect of the popularly known means of the removal of मानस (आध्यात्मिक) दुःख etc, V_2 gives a very brief suggestion. Later commentators have noticed at length the various means. G says आधिभौतिकस्य रक्षादिना (रक्षादिना ?)-भिघातो दृष्टः; the means for the removal of आधिदैविक दुःख are not mentioned in G. P is even more brief and does not mention the means for the removal of आधिभौतिक and आधिदैविक दुःखs. P refers to six objects of sense wherein one finds pleasure as capable of curing the miseries of the souls. V_2 has here मानसस्य इष्टविषयसेवा. See also

मानसस्यापि रम्याः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादयो विषयाः–V_1;

प्रियसमागमाप्रियपरिहारकटुतिक्तकषायक्वाथादिभिर्दृष्ट . –G;

मानसस्याध्यात्मिकतापस्य प्रतीकारः प्रियवस्तुसंयोगादप्रियस्य दूरतः परिहरणाच्च – M

४ब. ज्योतिरिति स्वर्गस्य प्रमाणम्—This has the same sense as ज्योतिरिति स्वर्गस्य ग्रहणम्.

५अ. पशुवधेन सर्वान् लोकान् जयति–G quotes पशुवधेन सर्वांल्लोकान् जयति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां तरति योऽश्वमेधेन यजते.

Y—'पशुबन्धेन सर्वांल्लोकाञ्जयति (p.16) and तरति मृत्युं तरति पाप्मानम् इत्यादि(p. 22). V_1 and M quote तरति मृत्युं तरति शोकं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते [शतपथ ब्रा. १३. ३. १.१].

आचार्यो ब्रवीति सप्ततिकर्ता च—This is interesting and not found elsewhere. Thus V_2 takes us from Kapila to Īśvarakṛṣṇa.

Kā. 2. आनुश्रविकः—अनुश्रूयते परम्परया इत्यानुश्रविकः-V_2; V_1 does not give any explanation; अनुश्रूयते इत्यनुश्रवः, अनुश्रवे भव इत्यानुश्रविकः—Y; अनुश्रूयते इत्यनुश्रवस्तत्र भवः आनुश्रविकः—G; अनुश्रूयते पारम्पर्येणेत्यनुश्रवो वेदः । श्रवः 'ऋदोरप्' तत्र भवो हेतुरानुश्रविकः–J; श्रौतः–M; but earlier M says गुरुणोक्तं पश्चाद्वेदं शृण्वन्ति शिष्या इत्यनुश्रवो वेदः । तत्र भवः आनुश्रविकः, P–"What we call the revealed means they are those which one obtains by tradition. They have been taught at the beginning to Brahmā and transmitted to the wise ascetic (ṛṣi Kapila). One calls them the revealed means, understanding thereby the four Vedas." The explanation in V_2 seems to be the earliest.

५ब. षट् शतानि—This verse is quoted in V_2, V_1, P, Y, G and M; only V_1 has षट् शतानि तु पुष्टान्ते (पुष्यन्ते ?). Regarding this P says :

" 'According to the prescriptions of the horse-sacrifice, six hundred animals less three (equal to 597) are killed.' If the number is incomplete, the sacrificer cannot obtain birth in heaven, nor the enjoyment of the five sorts of acts, that is to say, the act of amusing one-self, etc." (–that is to say, the acts of the karmendriyas–Takakusu).

न तस्य युक्तमनृतम्–V_1 has न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले.......which is better; so also Abhidharma-kośa-bhāṣya IV. 68; Abhidharmadīpa-Vibhāṣā-prabhāvṛtti, IV. 3. 191, Syādvādamañjarī (kā. 7). Cf. उद्वाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे । विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेयुः पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ —Vasiṣṭha-dharmasmṛti, XVI. 31.

बहुनीन्द्रसहस्राणि—V_1, P and G also quote this. In V_1 we have ab of this verse as follows : बहूनीन्द्रसहस्राण्यादिते-यानां युगे युगे; and in G—बहुनीन्द्रसहस्राणि देवानां च युगे युगे. P has here : 'Without reason, Śakra and Indra and the God Asura are extinguished because of their age, for one does not escape time.' The reference to daiteyas in V_2 and to Asura in P is striking.

६अ. तद्विपरीतः श्रेयान् :—ऐकान्तिकः आत्यन्तिकः विशुद्धः अक्षयः निरतिशय इत्यर्थः—V_2; ऐकान्तिकश्चात्यन्तिको विशुद्धोऽक्षयोऽनन्तफलः कैवल्यान्निरतिशयश्च—V_1, M; अविशुद्धक्षयातिशयायुक्तत्वात्—G; definite, final, pure, permanent, universal–P.

६ब. पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो–V_2 and P have the same reading; G simply says : उक्तं च पञ्चविंशतितत्त्वज्ञ इत्यादि. M does not quote this verse here. In V_1 the wording of the second line is different here—प्रकृतिज्ञो विकारज्ञः सर्वैर्दुःखैर्विमुच्यते.

७अ. The sentence stating that ahaṁkāra is produced from buddhi and so is a vikṛti and it produces the five tanmātras and the eleven organs and thus is a prakṛti seems to have been omitted by the scribe.

It is very interesting to note that it is here that we find P differing from the others. According to P only the five tanmātras are produced from ahaṁkāra; and the eleven indriyas and the mahābhūtas are produced from the tanmātras. Could it be that the manuscript Paramārtha carried with him also had this lacuna and he completed the text according to his own understanding ? V_2 mostly mentions the eleven organs after the tanmātras and before the mahābhūtas.

७ब. Kā. 3. **षोडशक एव विकृतिः**—If this is meant to be a pratīka, it is not correct. We cannot even say that the

text of the kārikā before the author of V_2 was this one here; because V_2 itself says : 'तु' शब्दोऽत्रावधारणार्थम्...; and षोडशकस्तु विकृतिः would make the āryā metrically defective. Thus षोडशक एव विकृतिः can only be an explanation of षोडशकस्तु विकारः It is interesting to note that with षोडशक एव विकृतिः the āryā would be alright. Was this some loud thinking on the part of the author who thought that विकृतिः would be preferable here in view of the wording of the kārikā as a whole ? G, and J specifically say that विकार signifies विकृति only.

८ब. आगमा ह्याप्तिवचनम् आप्तिं दोषक्षयं विदुः–V_1 has आगमो ह्याप्तवचनमाप्तं दोषक्षयं विदुः, which is obviously not proper; we expect ०दोषक्षयाद्विदुः, as in G, and in M (kā. 5), and also in P. Can we say that the author of V_1 was influenced by V_2 and so this mistake could occur, unless we try to somehow justify the word दोषक्षयम् in V_1 ? G, J and M quote another definition ·स्वकर्मण्यभियुक्तः.........and V_1 has expressed this idea in its own words.

V_2 includes अर्थापत्ति, अभाव, प्रतिभा and चेष्टा in अनुमान; and ऐतिह्य and औपम्य in आप्तवचन. V_2 does not say anything about संभव though it has explained it earlier. It would have certainly included it in अनुमान.

V_1 includes अर्थापत्ति, अभाव, प्रतिभा, औपम्य and चेष्टा in अनुमान; and ऐतिह्य in आप्तवचन. M includes all these in अनुमान.

G includes अर्थापत्ति in अनुमान; and संभव, अभाव, प्रतिभा, ऐतिह्य and उपमान in आप्तवचन.

Y includes उपमान and ऐतिह्य in आप्तवचन, अर्थापत्ति, संभव, अभाव and चेष्टा in अनुमान; and प्रतिभा in one of the recognised three.

According to J, प्रतिभा is प्रत्यक्ष or अनुमान; उपमान is शब्द or अनुमान; ऐतिह्य is आप्तवचन; अभाव is प्रत्यक्ष; and संभव and अर्थापत्ति are अनुमान.

P includes the six methods of demonstration, that is to say, comparison (upamāna) and the others in sacred authority.

According to T, अर्थापत्ति and संभव are अनुमान only; अभाव is प्रत्यक्ष; उपमान can be included in शब्द or अनुमान; and ऐतिह्य is not a pramāṇa at all; or if it can be determined as having a trustworthy origin, it can be included in आगम.

९आ. **प्रतिभा**—This is termed both प्रतिभा and प्रतिभावत् in V_2, प्रतिभा or प्रतिभान in V_1 and प्रतिभा in Y, G, J, and M. The illustration of प्रतिभा is as follows in the different commentaries :

V_2—दक्षिणेन तु विन्ध्यस्य सह्यस्यैवोत्तरेण तु ।
पृथिव्यां रमणीयोऽयमत्यन्तं तदनन्तरम् ॥

V_1—दक्षिणस्य च विन्ध्यस्य सह्यस्य च यदन्त[रम्] ।
पृथिव्यां रमणीयानां रमणीयतरं मतम् ।

G—दक्षिणेन च विन्ध्यस्य सह्यस्य च यदुत्तरम् ।
पृथिव्यामा समुद्रायां स प्रदेशो मनोरमः ॥

M has the same stanza with तु instead of च at both the places.

ऐतिह्य—ऐतिह्य is explained here in V_2 as follows : ऐतिह्यं नाम वेदश्रुतिः आद्या अविपरीता श्रुतिः [अ]सावैतिह्यमित्युच्यते धर्म्मशास्त्राणीत्यर्थः. V_1 has here वेदश्रुतेर्यस्मिन् शास्त्रेऽविपरीता स्मृतिः सा ऐतिह्यमित्युच्यते धर्म्मशास्त्राणीत्यर्थः. In view of V_1, we should have here in V_2 (वेद)श्रुतेः and स्मृतिः respectively in the place of ०श्रुतिः and श्रुतिः.

अन्नादे भ्रूणहा......The stanza is found in V_1 also; there we have the second line as गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम्, exactly as found in Manu-smṛti, 8.317. There should be राजनि in V_2 also. This is quoted to illustrate ऐतिह्य which is explained in G and M as just a belief handed down-ब्रवीति लोको यथाऽत्र वटे यक्षिणी प्रतिवसति. Y explains it as the words or teachings of Yājñavalkya and the like—almost the same as the explanation in V_1 and V_2. 'इति ह वैश्रवणः' इत्यैतिह्यम्—J.

द्विविधेन प्रमाणेन-It is interesting to note that V_2 refers to the pramāṇas as द्विविध (two-fold) and explains प्रमेयम् and प्रमाणम् as'एकशेषः एकविभक्तौ'. Perhaps V_2 means that pramāṇas are two-fold, cognising perceptible things and cognising imperceptible things. Or is it त्रिविध, and we are reading too much in what is really a scribal error ?—though it does not appear so in view of what follows.

१०अ. Kā. 5. **सामान्यवच्चेति**—No other commentary mentions this name; everywhere it is सामान्यतोदृष्ट; our author also speaks of सामान्यतोदृष्ट. Did he employ the term 'सामान्यवत्' here on the analogy of पूर्ववत् and शेषवत्, or was this simply the scribe's mistake ?

१०ब. **एतल्लिंगलिंगिपूर्व्वकमनुमानम्**-V_2 like V_1, G and J gives examples of both लिंगं दृष्ट्वा लिंगी साध्यते and लिङ्गिनं दृष्ट्वा लिङ्गं साध्यते. V_2 mentions a number of relations that can exist between the liṅga and the liṅgin-स्वस्वामि-प्रकृति-विकार-कार्यकारण-मात्रामात्रिक-प्रतिद्वन्द्वि-सहचर-निमित्तनैमित्तिक. Compare : संबन्धाश्च सप्त-तत्र स्वस्वामिभावसंबन्धो यथा राजपुरुषयोः। कदाचित् पुरुषेण राजा राज्ञा वा पुरुषः । एवं प्रकृतिविकारसंबन्धो यथा यवसक्त्वोः । कार्यकारणसंबन्धो यथा धेनुवत्सयोः । पात्रपात्रिकसम्बन्धो यथा परिवृट्त्रिविष्टब्धयोः । साहचर्यसंबन्धो यथा चक्रवाकयोः । प्रतिद्वन्द्विसंबन्धो यथा शीतोष्णयोः, तत्रैकस्य भावेऽन्याभावः प्रतीयते । निमित्तनैमितिकसम्बन्धो यथा भोज्यभोजकयोरिति -J

(Unfortunately Y is missing here.)

As Pulinbehari Chakravarti notes in his book 'Origin and Development of the Sāṁkhya System of Thought', p. 190, this view of inference on the basis of the seven kinds of relations is refuted in the Nyāya-Vārttika, 1. 1.5. In elucidating this verse Vācaspati quotes मात्रा–निमित्त–संयोगि–विरोधि–सहचारिभिः ।
स्वस्वामि–वध्यघाताद्यैः सांख्यानां सप्तधाऽनुमा ॥

Vardhamāna in his Prakāśa attributes this verse to a 'Sāṁkhya-Vārttika'.

The Ṣaṣṭitantra gave a detailed exposition of inference. According to it—

'Inference is the establishment of the remainder by means of perception on the basis of a particular connection (सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानम्). Seven kinds of connection can be used to establish the invisible remainder by means of the visible connected with it : (1) The relation of master to property (स्वस्वामिभावः), as king to servant or soul to primeval matter (puruṣa to pradhāna); (2) matter to its altered condition (प्रकृतिविकारभावः), as milk to sour milk or primeval matter to the great one, etc. (pradhāna to mahadādi); (3) cause to effect (कार्यकारणभावः), as a cart to its parts, or the good, etc. (सत्त्वादि); (4) efficient cause to the caused (निमित्तनैमित्तिकभावः), as potter to pot, or soul (puruṣa) to the activity of primeval matter (pradhāna); (5) matter to form (मात्रामात्रिकभावः), as branch, etc. to the tree, or sound, etc. to the great elements, (6) concurrent occurrence (सहचारिभावः), as with cakravāka ducks, or with the good, etc. (सत्त्वादि); (7) hindering to hindered (वध्यघातकभावः), as snake to mongoose, or the good, etc. (सत्त्वादि) insofar as they comprise the reciprocal relation of the essential and the accessory matter (अङ्गाङ्गिभूतः).

[This is based on Nancy Schuster's article on 'Inference in the Vaiśeṣika sūtras', p. 364 in 'Journal of Indian Philosophy', Vol 1, No. 4, April 1972 (D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, Holland). Frauwallner has reconstructed the opening section of the Ṣaṣṭitantra, which contains all the essential points of Vṛṣagaṇa's theory of cognition, from Diṅnāga's Pramāṇasamuccaya and vṛtti, and Jinendrabuddhi's Ṭīkā; from Siṁhasūri's commentary Nyāyāgamānusāriṇī on the Dvādāśāra-nayacakra of Mallavādin, and from the Yuktidīpikā and the Vyāsabhāṣya. Frauwallner holds that Vṛṣagaṇa is the author of the Ṣaṣṭitantra, and dates the work roughly at about 300 A.D. See 'Die Erkenntnislehre des klassischen Sāṁkhya systems' Wiener Zeitschrift für die Kunde Sud-und Ost-Asiens 2 (1958), pp. 84-139]

११अ. **आप्तश्रुतिराप्तवचनं** च—According to V_2 and V_1, आप्तश्रुति signifies the intuition of āptas like Hari, Hara, etc. viz the Veda; and आप्तवचन signifies the utterances of the authors of the धर्मशास्त्र, viz. Manu and others. M explains आप्तश्रुति as 'the āptas and the Veda'–both these are आप्तवचन –'आप्ता ब्रह्मादय आचार्याः श्रुतिर्वेदस्तदेतदुभयमाप्तवचनम्. So also G. P is like V_2 and V_1 here–'The four Vedas given out by the god Brahmā and the Dharma Śāstra of the King Manu.'

Y gives different interpretations so as to comprehend the Vedas, utterances of Manu and the like and of all reliable persons versed in the different arts. J justifies how आप्तवचन and आप्तश्रुति could be the same—आप्तेभ्यो या श्रुतिपरम्परया श्रुतिरागता आप्तवचनम्, तैर्दृष्टोऽनुमितो वार्थः, परत्र स्वबोध-सदृशबोधान्तरोत्पत्तये शब्देनोपदिश्यते.

T clarifies आप्तवचनमिति लक्ष्यनिर्देशः, परिशिष्टं लक्षणम् । आप्ता प्राप्ता युक्तेति यावत् । आप्ता चासौ श्रुतिश्चेति आप्तश्रुतिः । श्रुतिः वाक्यजनितं वाक्यार्थज्ञानम्.

In the kārikā we find a definition of each of the pramāṇas. Accordingly आप्तश्रुति should be the definition of आप्तवचन. But besides the Vedas, the smṛtis, etc. also have to be accommodated in आप्तवचनम्. Moreover आप्तश्रुति can hardly be called a definition. So different commentators explain आप्तश्रुतिराप्तवचनम् as they think fit.

११ब. Kā. 6. The commentary on the second line is half-hearted on the part of all the commentators. V_1, Y and M do not even comment on it. V_2, P and G say that we know इन्द्रो देवराजा, उत्तराः कुरवः from āptavacana; and J says we know of svarga and apavarga from it. As a matter of fact there was hardly any need to refer to आप्तवचन in respect of the proof of Sāṁkhya principles. V_2 here again defines–यो यत्र नियुक्तः कर्मणा च तुष्टः तेन तत्रोपदेशः क्रियते– the same idea as in स्वकर्मण्यभियुक्तः quoted in G, J and M (kā. 4).

१३अ–१३ब. The text is confused here. We find the passages in the following order in the manuscript :

[१३अ–ब] कार्यस्यादिः (महान् यस्य कार्यस्यादिः) तदिदं कार्यं महदादि... ....हेतूनुपरिष्टाद् वक्ष्यामि अत्राह—तिष्ठतु तावदेतत्सारूप्यं...सतां ह्येष समयः । तावत्श्चात् तत्र [१४अ] एष एव दोषः स्यात् तत्र यदुक्तं... अत्रोच्यते [का. ८]. Then follows the commentary on kā. 8. Here while commenting on 'महदादि तच्च कार्यम्', महान् यस्य कार्यस्यादिः...एतत्कार्यम् is found repeated. Then follows यमर्थं शिष्यः पृच्छति......

It is obvious that कार्यस्यादिः...तावत्श्चात (?) is not required in the beginning; कार्यस्यादिः...एतत्कार्यम् is superfluous; कार्यत-स्तस्योपलब्धिः.......should be placed after......पञ्चभूतानि एतत्कार्यम् in the commentary on kā. 8. I have given in the text of this book the commentary as it should be.

१६अ—ब. Ka 9. "अन्तरः प्रश्नः—an inner question, a question which is contained in and arises from what has been previously stated." —Monier Williams.

१६ब. Kā. 10. **हेतुरपदेशो लिङ्गं निमित्तं प्रमाणं कारणमिति पर्यायाः–** V_1 and M say here:—हेतुपरदेशो निमित्तं ऽकृतिः कारणमित्यनर्थान्तरम्. They further say that hetu is two-fold–kāraka (creative, productive) and jñāpaka (cognitive); pradhāna, buddhi, ahaṁkāra and tanmātras are kāraka hetus, whereas viparyaya, aśakti, tuṣṭi, siddhi and anugraha are jñāpaka hetus; and further तद् द्विविधेनापि हेतुना युक्तं हेतुमदिदं सिद्धम्. V_2 and P explain हेतुमत् as 'having a cause'. Y discusses that hetu is a general term and when a 'सर्वसंभविन्' term is used in a particular sense it signifies प्रकर्ष and this shows that kāraka hetu is meant here; or due to the association of 'अनित्यम्' in the kārikā, 'hetu' can signify here only kāraka hetu. G says उपादानं हेतुः कारणं निमित्तमिति पर्यायाः (–it drops synonyms like apadeśa, liṅga, pramāṇa), meaning thereby that we are speaking here of कारक हेतु only. J and T explain 'हेतुमत्' as having a cause (kāraṇa), without mentioning synonyms.

On the basis of this we can say that V_2 is the earliest of the extant commentaries on the Sāṁkhya-kārikā. It follows the usual method of commentators of giving a list of synonyms, some of which might even be irrelevant in that particular context. Or the author of V_2 might have had in mind हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करणमित्य-नर्थान्तरम् of the Vaiśeṣika-sūtra (IX. 24); he has dropped 'karaṇa' and added 'nimitta' and 'kāraṇa. V_1 (–and following it M also–), always fond of some novel points, tries to show that hetu can mean both कारक and ज्ञापक हेतुs. Y clarifies that only a kāraka hetu could be meant. So also G. J and T accept this and this was perhaps what was meant by the author of the Sāṁkhya-kārikā and the author of V_2; and P also has the same

explanation. I have discussed this in my book. 'The Commentaries of the Sāṁkhya Kārikā—A Study'.

१७ब. **निराश्रयं प्रधानमकारणत्वात्**—'अकारणत्वात्' means 'because it does not have a cause'. 'अकार्यत्वात्', because of its not being an effect' would have been better. We find अकार्यत्वात् in V_1, G and M. J says अनाश्रितम्, ततोऽन्यस्य कारणस्याभावात् ; in Y this portion is missing.

सावयवम्-V_2 explains this by शब्दादिभिर्युक्तम्. See on the other hand : अवयवन्तीत्यवयवाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तैर्युक्तं महदादि कार्यमित्येवं सावयवम्—V_1, अवयवाः शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः तैः सह—G; शब्दाद्योऽवयवा उच्यन्ते । तैराध्यात्मिकं बाह्यं च व्यक्तं युक्तम्—J; अवयवन्तीत्यवयया यथा पिण्डस्य हस्तपादाद्याः शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाद्यवयवसंपन्नं व्यक्तम्—M. T explains this from quite a different point of view—'having saṁyoga with each other'.

P says : Mahat and others all have parts, and all the parts are different, each from the rest'.

Pradhāna on the other hand is निरवयव 'devoid of parts or divisions'. V_2 says here : निरवयवं प्रधानं निराश्रयमित्यर्थः । न हि शब्दादयः प्रधाने विद्यन्ते तस्मान्निरवयवं प्रधानम्. See निरवयवमव्यक्तं न हि शब्दस्पर्शरसरूपगन्धा प्रधाने सन्ति—G; निरवयवममूर्तत्वात्—M. निराश्रयमित्यर्थः of V_2 has hardly any definite meaning.

लिङ्गम् is not explained in V_2 and the order of the words is changed.

परतन्त्रम्—आत्मनः न प्रभवतीत्यर्थः-V_2; पराधीनमित्यर्थः । यथा पितरि जीवति पुत्रो न स्वतन्त्र एवं व्यक्तम् । प्रधानतन्त्रा बुद्धिः......V_1, and also M; नात्मनः प्रभवति, यथा प्रधानतन्त्रा बुद्धिः......एवं परतन्त्रं परायत्तं व्याख्यातम् व्यक्तम्—G; न स्वतन्त्रम् । यस्मादुत्पद्यते तदेवानुरुद्ध्य स्वकार्यं जनयति न तद्व्यतिरेकेणेति दर्शनार्थम् । अन्यथा हेतुमदित्यनेनैव परतन्त्रत्वं प्रसिद्धमेव—J; परतन्त्रं बुद्ध्यादि । बुद्ध्या स्वकार्येऽहङ्कारे जनयितव्ये प्रकृत्या पूरोऽपेक्ष्यते, अन्यथा क्षीणा सती नालमहङ्कारं जनयितुमिति स्थितिः ।...इति सर्वः स्वकार्येषु प्रकृत्या पूरमपेक्षते । तेन परां प्रकृतिमपेक्षमाणं कारणमपि स्वकार्यजनने परतन्त्रं व्यक्तम्—T.

P gives the example of father and children.

१८ब. Kā. 11. **एवं प्रसवधर्म्मि व्यक्तगुणादिप्रसवधर्म्मिषूक्तमिति**—This can be emended as follows : एवं प्रसवधर्म्मि; व्यक्तं त्रिगुणादि प्रसवधर्म्म्यन्तमुक्तमिति or एवं प्रसवधर्म्मि.......धर्म्म्यन्तमिति. See एवमेते व्यक्तधर्माः प्रसवधर्मान्ता उक्ताः-G.

१९अ. **किं प्रसवधर्म्मि । बुद्धिः प्रसव[ति] इति तथा प्रधानमपि**-किम् seems to mean here कस्मात् and बुद्धिः should be emended as बुद्धिम्. G seems to have consciously refined the expression: प्रधानमपि प्रसवधर्म्मि यतः प्रधानाद् बुद्धिरुत्पद्यते. Earlier G has in connection with vyakta : बुद्धेरहङ्कारः प्रसूयते......., while V_2 has बुद्धेरहङ्कारप्रसूतिः, अहङ्कारात् तन्मात्राणीन्द्रियाणि च [प्रसवन्ति, तन्मात्रेभ्यो] भूतानि च प्रसवन्ति; and V_1 बुद्धिरहङ्कारं प्रसवति...तन्मात्राण्यपि महाभूतानि प्रसवन्ति । तथा प्रधानमपि प्रसवधर्म्मि. V_2, and V_1 have used expressions like प्रसवति, प्रसवन्ति, while later commentators have changed the construction.

V_2 does not mention that puruṣas are many and that in point of anekatva, puruṣa is like vyakta and unlike avyakta.

२०ब. Kā. 12. The first line of the kārikā is not found in the manuscript, but it can be easily obtained from the pratīkas in the commentary.

२२अ. **अन्योन्यजननाः**-जनन signifies बोधन. V_2 seems to bring out this point clearly, though the expression is a bit confused. एवं बुद्धिस्थानानि सत्त्वरजस्तमसी बोधयति can be emended as एवं बुद्धिस्थानि सत्त्वरजस्तमांसि परस्परं बोधयन्ति or better still as एवं बुद्धिस्थं सत्त्वं रजस्तमसी बोधयति as this is in agreement with what follows.

Being अन्योन्यजनन, at times sattva produces duḥkha and moha, rajas produces sukha and moha, and tamas produces sukha and duḥkha. In the light of this we

can emend एवं सत्त्वेन बोधितं रजः सत्त्वेनापि...as follows : एवं सत्त्वेन बोधितं रजः सत्त्वस्यापि च क्रियां करोति, तथा तमः सत्त्वेन प्रतिबोधितं सत्त्वस्य च रजसश्चात्मनश्च क्रियाः—तासां त्रिगुणामेकीभावं करोति

रजसो मिथुनं......The first line is the same in all. But the second line is found differently.

उभयोः सत्त्वरजसोर्म्मिलितं तम उच्यते ॥—V_2; G, J, T and M read मिथुनम् in the place of मिलितम्. J has a variant मिलनम् in the place of मिथुनम् everywhere in the verse. V_1 alone gives the second line as : उभे च सत्त्वरजसी तमसो मिथुनं विदुः. G and T quote five lines :

अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः ।
रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ॥
तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे ।
उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते ।
नैषामादिः संप्रयोगो वियोगो वोपलभ्यते ॥

Cf.-रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ।
उभे ते सत्त्वरजसी तमसो मिथुने विदुः ॥ Devī Bhāgavata, 3, 50.

अन्योन्यवृत्तयः—V_2, V_1, P, G, J and M regard अन्योन्यवृत्तयः as a distinct characteristic of the guṇas. T on the other hand says : वृत्तिः क्रिया । सा च प्रत्येकमभिसंबध्यते । (e.g. अन्योन्याभिभववृत्तयः, अन्योन्याश्रयवृत्तयः, etc.). अन्योन्यवृत्तयः is explained as follows : अन्योन्यवृत्तिं जनयन्ति–V_2; अन्योन्यस्य वृत्तिं जनयन्ति–V_1, M; 'Each one of the guṇas produces the acts of the other'–P; परस्परं वर्तन्ते 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' इति वचनात्–G; वृत्तिः सुखादिरूपेण परिणतिः । वृत्तिहेतुत्वाद् वृत्तयः उच्यन्ते । अन्योन्यवृत्तिहेतवः इत्यर्थः । —J. Vācaspati perhaps felt that अन्योन्यजननाः and अन्योन्यवृत्तयः would not substantially differ and so did not explain the latter as a distinct characteristic. His difficulty seems to be a genuine one. J makes a conscious effort to distinguish between them when it explains अन्योन्यजननाः as follows : जनयन्तीति जननाः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ल्युट् । अनेका-

र्थत्वात् च धातूनां बोधनार्था द्रष्टव्याः । अन्योन्यस्य प्रबोधका इत्यर्थः । सर्वं हि व्यक्तमुत्पद्यमानं त्रिगुणात्मकमुत्पद्यते । तत्र यदा सत्त्वमुत्कटं तदा रजस्तमसी न्यक्कृतशक्तिके । प्रबोध्यायस्कान्तो लोहवदुक्तम् (?)। सत्त्वन्यक्कृतेन गुणेन व्यक्तं जनयति । एवं रजस्तमश्च योज्यम् । यदा गुणद्वयमुद्भूतशक्ति तदा द्वयमपीतरदभिभवति, प्रबोधयतीत्यर्थः ।

२२ब. सपत्नीनां दुःखं जनयति तदमोहं चेति–तदमोहम् is obviously not correct. Could it be मदमोहम् or तन्मोहं चेति or तदन्यमोहं चेति (मोह in those other than the above-mentioned) ? मद is not referred to later and would make hardly any sense in this context. The interpretation of सपत्नी given here is rather unusual and is not found in other commentaries, though it can be said to be substantially the same in P.

तत्र दासपत्नीनां दुखं जनयति...The text seems to be somewhat confused here. Does the author really mean that the दासीs experience दुःख as also moha ? Later it is said : एवं सत्त्वेन स्त्रीभूतेन रजसो वृत्तिर्जनिता सपत्नीनाम् ; from this we have to accept that this illustrates the working of rajas alone; that is to say, दुःख alone should be caused. P seems to have put it right in its own way. See :

" Suppose a lady of a royal line, whose countenance and form are extremely beautiful. This can be called the guṇa of joy. This guṇa, it is the beauty, which gives pleasure to her husband, and to his family. Up to this, the guṇa of beauty exercises, then, its appropriate action. But that lady can stir up envy or suffering in other ladies of equal position. In this case, the joy produces, then, the effect of another guṇa (that is to say, of rajas). But it produces also the effect of yet another (guṇa), that is to say, of indifference (tamas); thus, her servants, always wearying of serving her and not having the means of delivering themselves, are of

sombre and depressed humour; that is why one says that this guṇa produces the effect of another guṇa (that is to say, of tamas). All this would say that the guṇa of joy is capable of producing its own effect and that of the others.'—P.

२३अ. The parable of the bandits and कुलस्त्री is found in P also. There the lady is only one. Here we have तस्मिन् ग्रामे या कुलस्त्रियः तं करन्ति (?) । तत्र कश्चित् क्षत्रियः अश्वमारूढः तान् चोरान् हन्ति. Later we find a reference to one bandit being killed : तस्मिंश्चोरे हन्यमाने......Could there have been here तस्मिन् ग्रामे या कुलस्त्री तामेकः बन्दीकरोति ? But this would mean a lot of change ? Are we being guided too much by P ? The text could also have been तस्मिन् ग्रामे याः कुलस्त्रियः ताः क्रन्दन्ति (or कदन्ति)—The women scream or the bandits manhandle the women. कदन्ति means 'destroy, kill' but could have been used in the sense of 'manhandle'. The author is not careful here in the use of the singular and the plural. Or was the scribe dozing ?

After आत्मनो वृत्तिर्जनिता a line seems to have been omitted in which it should be explained that rajas performs the operation of sattva in causing joy to the lady—something like किं च तस्मिंश्चोरे हन्यमाने कुलस्त्रियाः तुष्टिर्जनिता दिष्ट्या रक्षिताऽस्मि क्षत्रियेणेति, or किंच तस्मिंश्चोरे हन्यमाने कुलस्त्रीणां (or ग्रामजनानां) तुष्टिर्जनिता दिष्ट्या रक्षिताः स्मः क्षत्रियेणेति । एवं क्षत्रियभूतेन रजसा सत्त्वस्य वृत्तिर्जनिता ।

अन्यचोराः तमोरजोमूढाः—Should it not be तमोमूढाः ? Or could it mean 'stupefied by rajas performing the operation of tamas' ?

कर्षकाणां तावत् यस्यदीक्षेत्राणां (?) **तुष्टिं जनयति**—This can be emended as सस्यादिक्षेत्राणाम् and can be explained as an epithet of कर्षकाणाम्. Or was it सस्ययुक्तक्षेत्राणाम् or ओषधीक्षेत्राणाम् ?

२४ब. अविवेक्यादिर्गुणः अचेतनात्तद्व्यक्तिसिद्धः—This is not correct. It should be अविवेक्यादिर्गुणः अचेतनान्तो व्यक्ते सिद्धः. Even this is not quite proper as प्रसवधर्म्मि is not included, though our author has used the word पञ्चक. V_1, etc. seem to have corrected this mistake.

सन्देहादयमंन्तर(व्यमन्तर or **व्यमनन्तर ?) प्रश्नोऽस्ति**—

अन्तरप्रश्न would mean an inner question, a question which is contained in and arises from what has been previously stated; whereas अनन्तरप्रश्न would mean the immediately following question. G and M have अन्तरप्रश्न, while V_1 has अनन्तरप्रश्न. V_2 seems to have meant अन्तरप्रश्न.

२५अ. Kā. 14. **तद्विपर्ययाभावात्**—This is explained differently by commentators. V_2, V_1, G, and M explain it thus : Where threads are seen, cloth also is seen and vice versa; similar is the relation of vyakta and avyakta; there is absence of contrariness. The significance of त्रैगुण्यात् is not very clearly brought about by them. V_2 does not even take note of it; and G does not explain it; only V_1 and M argue : यत् त्रिगुणं तदविविक्तम्......P translates : "Inseparability and the other (properties) can be established by the (three) guṇas and by the non-existence of the contrary." That is to say, if these properties did not exist in the cause (avyakta), they would not have been there in the vyakta. Y on the other hand says : यस्माद् गुणविपर्ययः क्षेत्रज्ञः । तत्र विषयत्वमचेतनत्वं प्रसवधर्मित्वं च न भवतीति पुरस्तात् प्रतिपादयिष्यामः । तस्मात् परिशेषतो व्यक्ते एतेषां धर्माणामविरोधः । The second line, according to Y, shows how pradhāna also has त्रैगुण्य, etc.. J explains that where there is absence of traiguṇya there is absence of these properties also. Puruṣa who is nirguṇa cannot possibly have these characteristics. So these characteristics are established on the strength of traiguṇya. According to Y, J and T विपर्ययाभावात् puts forth a

vyatireki anumāna, because in puruṣa in the absence of viṣayatva, etc. there is the absence of traiguṇya. See व्यतिरेकमाह-'तद्विपर्ययाभावात्' इति । अविवेक्यादिविपर्यये पुरुषे त्रैगुण्याभावः । अथ वा व्यक्ताव्यक्तं पक्षीकृत्यान्वयाभावेनावीत एव हेतुस्त्रैगुण्यादिति वक्तव्यः ।–T (T reads the first line as अविवेक्यादेः सिद्धिस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात्.)

Y and T try to make the second line of kā. 14 yield a different idea from the first, for otherwise it would be redundant. According to Y, it establishes the characteristics त्रैगुण्यः, etc. in respect of avyakta; whereas according to T it establishes the existence of avyakta.

२५ब. **तन्तुपटवत् व्यक्ताव्यक्तयोः संबन्धः न हि भवति-दूरे प्रधानं सन्निकृष्टे प्रधानमिति**—न हि भवति is obviously not proper. There should be स हि भवति; and सन्निकृष्टे प्रधानम् should be read as सन्निकृष्टेऽप्रधानम्. V_1 and M have सन्निकृष्टे व्यक्तम्, G has आसन्नं व्यक्तम्.

यदुक्तम्-पश्यति तस्मात्—It is obvious that the scribe has omitted about a line. This can be supplied on the strength of V_1 and also G which is very much like V_2 here. It should be something like—यदुक्तं भवति यो व्यक्तं पश्यति स चाव्यक्तमपि पश्यति । यो वा प्रधानं पश्यति स व्यक्तमपि पश्यति । तस्मात् विपर्ययाभावात् सिद्धमव्यक्तम् । कुतश्च सिद्धम् । **कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्य** । लोके गृह्णीमो.... यदुक्त पश्यति तस्मात् conveys no sense. It seems the scribe was dozing and his eye moved from one word to the same word elsewhere and he kept on omitting the intervening words. It is interesting that just here V_1 has the expression पश्यति तस्माद्विपर्ययाभावात्.......कुतश्च सिद्धम् । कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि twice–unnecessary repetition.

एतैर्गणैः व्यक्तमपि–The text is confused here. It should be something like this—एतैर्हेतुभिः अविवेक्यादिगणेन युक्तमव्यक्तमपि. Or could it be एतैर्गुणैर्युक्तमव्यक्तमपि, where गुण should be taken

to mean just characteristic? Even in the pratika, the scribe has written व्यक्तम् for अव्यक्तम्. Vyakta is known to possess these characteristics and avyakta is to be proved to have these. Along with this V_2 says that thus अव्यक्तमपि सिद्धम्. I am tempted to emend this as अव्यक्तेऽपि सिद्धः, that is to say अविवेक्यादि is proved in respect of avyakta also; but refrain from doing so in view of what follows. See also G : त्रैगुण्यादविवेक्यादिर्व्यक्ते सिद्धस्तद्विपर्ययाभावात्, एवं कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धमित्येतन्मिथ्या......Earlier also G says इतश्चाव्यक्तं सिद्धं **कारणगुणात्मकत्वात् कार्यस्य**. T specifically says that the second line proves the existence of avyakta.

२६ब. Kā. 15. **पञ्चपल्लिकं वा (पञ्चपलयङ्कं वा ?)**—पलयङ्क signifies a loin cloth. We have in Gujarati the words પોતિયું (potiyuṁ) and પંચિયું (pañciyuṁ) which have the same meaning, the latter meaning a loin cloth five हस्तs in length. Could पञ्चपलयङ्क mean a पलयङ्क measuring five हस्तs ?

इ–हव—After इ there is space for something (–a letter or a 'paḍī-mātrā'); if we ignore it we could have इह च, otherwise our conjecture would be इहैवं (है being written as ाहे—but we have only ह and the anusvāra on व is also not there, and there is no reason to say that it faded as the leaf is in a very good condition.

२७ब. **भजसे च यो विभागपूर्व्वस्य विभाग इति नाद प्रतिषेधः क्रियते**–This does not make any sense. Could it be emended as भजते च योऽविभागपूर्व्वस्य विभागम् इति नञा प्रतिषेधः क्रियते ? Mahat, etc. appear divided from their sources, but really they are not separate from the source; formerly they were in it and after dissolution will be merged in it; and so विभाग is denied. Other commentaries do not say anything like this. But see : यथा जलभूम्योरेतद्रसादिवैश्वरूप्यं

स्थावराणां जङ्गमेषु जङ्गमानां स्थावरेष्विति । एवं जात्यनुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकमिति— V_1; so also M; and Y (p.81). J explains differently : न विद्यते विभागोऽस्येत्यविभागः । अविभक्तादित्यर्थः । तस्माद्वैश्वरूप्यस्योपलब्धेरिति शेषः ।.......तस्मादेषामविभक्तेनैकेन भवितव्यमिति सामान्यतोदृष्टम् । अन्यस्त्वाह– अविभागे वैश्वरूप्यस्येति । अविभागो लयः, वैश्वरूप्यं जगत् नानारूपत्वात् । प्रलयकाले वैश्वरूप्यं क्व लीयते....तस्मादन्यथानुपपत्त्यास्ति तदेकमिति ।

२८अ-२८ब. Kā. 16. The text of this karikā is given in a very confusing form, the second line being given as परिणाम तत्सलिलंवत् प्रकृतं प्ररिगुणाश्रयविशेषा कारण व्यक्तम् । The second line could be only परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात्. कारण· [मस्त्य] व्यक्तम् should be the initial words of the commentary on this karikā. It is interesting to note that the second line can be obtained from the commentary in the form परिणामतः सलिलवत् पृथक्पृथग्भाजनविशेषात्. In P the karikā has the reading परिणामतः...प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् and the pratīka too seems to be the same, 'because the guṇas differ one from another'. P has a stanza here (in Chinese)–"The water which comes from the atmosphere is, at the beginning of a single taste. It transforms itself when it arrives on the earth. It becomes of a varied taste, according to the different receptacles". Compare here V_2 which has an expression to the same effect. P further says : If it is a vase of gold its taste is very sweet; if it is in the earth, its taste differs, acccording to the quality of the earth." V_2 has आकाशादोन्धारणभाजनेन परिगृहीतमम्भः मधुरभावेन परिणमते. Could this be emended as आकाशादुदन्धारणभाजनेन ...or आकाशात्सुवर्णभाजनेन........

It is interesting to note that before giving the example of the water from the sky, V_2 refers to water drunk by serpents, cows and camels turning into poison, milk and urine. Y alone of the others has यथान्तरिक्षाद्विशिष्टस्याम्भसः प्रच्युतिराश्रयणं(०राश्रयाणां) गोभुजङ्गमोष्ट्रादोनां विशेषात् क्षीरमूत्र–

विषादिवैश्वरूप्यं प्रतिपद्यते । This is much more compact than the expression in V_2 and looks like a summarised form of it. J and T take the guṇas themselves as the आश्रय, –the distinctions based on the guṇas; whereas G and Y explain as गुणानामाश्रयाः,–they undergo different forms according to the receptacles of the guṇas. This latter seems to be the interpretation of V_1 and M also.

We can surmise that even the author of V_2 had the same karikā text as the others, but felt that the line did not read well with the example followed by a reason (प्रतिप्रति०) explaining not the example (–unless guṇa be taken in a two-fold sense –taste and sattvādi–) but the original proposition, and thinking thus used the expression पृथक्पृथग्भाजनविशेषात् which could go with both the upameya and the upamāna (–see later अत एव भाजनविशेषात्). He did not comment on प्रतिप्रति० and straightaway explained the simile by means of पृथक्पृथग्भाजनविशेषात्. He might not have meant this as a part of the pratīka, though surprisingly even with it the line is metrically alright. V_1, P and M have not made any attempt to explain प्रतिप्रति०. So also Y. The authors of G, J and T perhaps noticed this drawback in the earlier commentaries and specifically explained it. Applying the idea to avyakta, V_2 uses the expression गुणवैषम्येन which is found in V_1 and M as गुणवैषम्यात्. This might have influenced J and T in their respective explanations, एकैकगुणाश्रयविशेषात् (J) and एकैकगुणाश्रयेण यो विशेषः तस्मात् (T).

३०अ. Kā. 17. संघातपरार्थत्वात्—V_2, Y, G and M do not explain this compound grammatically. V_1 says संघातश्च परार्थश्च संघातपरार्थस्तद्भावः संघातपरार्थत्वं तस्मात् संघातपरार्थत्वात्. J has the same explanation, only it is more explicit and precise—

संहन्यत इति संघातः । संघातश्चासौ परार्थश्चेति संघातपरार्थः । संघातत्वं हेतुः परार्थत्वं साध्यम्. Compare T which is clearly indebted to J here.

गात्राणां पटानां च संघातः पर्यङ्क इत्युच्यते—Compare G : यथा पर्यङ्कः प्रत्येकं गात्रोत्पलकपादपीठतूलीप्रच्छादनपटोपधानसंघातः परार्थो नहि स्वार्थः....

३०ब. अत्रोच्यते-उक्तं पूर्व्वस्यामार्यायां त्रिगुणमविवेकीति तस्मादस्ति पुरुषः-This is a reference to kā. 11–त्रिगुणमविवेकि.......तद्विपरीतस्तथा च पुमान्. Puruṣa must be something over and above vyakta and avyakta if it is of a contrary nature. अत्रोच्यते is superfluous here. Or something is missing before it.

३१अ. तत्र चोक्तं पुरुषाधिष्ठितः(तं ?) प्रवर्तते—V_1, G and M quote the षष्टितन्त्र–पुरुषाधिष्ठितं प्रधानं प्रवर्तते. This seems to be meant here also.

३१ब. Kā. 18. **त्रिगुणादिविपर्ययाच्चैव**—The pratīka in the commentary is त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव, this latter being found in G, J, T and M also. V_1 too has त्रिगुणादि० in the kārikā though the pratīka is त्रैगुण्य०. Y has त्रिगुणादिविपर्ययाच्चैव in the pratīka, but त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव in the kā. text. Later while commenting on kā. 19, V_2 says त्रिगुणादिविपर्ययाच्चैव सिद्धं साक्षित्वमस्य. This confusion seems to be due to the occurrence of त्रिगुणादिविपर्ययाद् in kā. 17. Both त्रैगुण्य० and त्रिगुणादि० are metrically alright. Still the original reading seems to be त्रैगुण्य०. Y says here : The characteristics त्रिगुण, अविवेकि, विषयः, सामान्यम् , अचेतन and प्रसवधर्म्मि are found in all bodies; as against these the puruṣa is निर्गुण, and so on. In each body there is found something having characteristics opposed to those of the body, so it can be determined that the puruṣas are many.

३१ब. अतः पश्यामो बहवः स्याद्येकस्मिन् जीवन्ति यथा अन्ये केचिदत्वा–This requires much emendation. Could this be emended as 'अतः पश्यामो बहवः [पुरुषाः] स्युः ये एकस्मिन् [जाते] जीवन्ति यथा अन्ये केचिद् मृताः', or as 'अतः पश्यामो बहवः [पुरुषा इति । यद्येकः] पुरुषः

स्यादेकस्मिन् जीवति [सर्वे जीवेयुः], यथा अन्ये केचिद् उक्तवन्तः' ? What is meant is that contrary experiences are not simultaneously possible unless the puruṣas are different.

३२अ. कस्यचिद् ब्राह्मणस्य त्रयः पुत्राः । एकेनोत्पन्नास्तुल्यगोत्र-(त्रा)श्चाख्यायम्-Could this be ०श्चान्योन्यभिन्नाः ?

३२ब. त्रैगुण्यविपर्यया...दासु....दर्शनात्—The manuscript is not clear here; some words have been erased and others written there only. V_2 has not mentioned earlier any prima-facie view that puruṣa is one like the मणिसूत्र. Here it seems to be referring to some such analogy. P also has here "You have illustrated the unity of spirit by the example of strung pearls and (the wives) of Viṣṇu. But your opinion is not correct. For the five reasons which we have just seen, we know that there is a plurality of spirits". This is exactly what we find in V_2.

३४अ. Kā. 20. **प्रधानस्यादचेतन्यतः**-This should be प्रधानस्यादावचेतनता.

३४ब. गुणाःकर्तृत्वे—We have this both in the kārikā-text as also the pratīka, though गुणकर्तृत्वे alone could be proper.

३५अ. पुरुषधर्मा [अ]पि स्तृ(त्रि)भिरार्याभिः प्रधानास्तित्वानेकत्वं वेदयति-This is confusing. Could this have been something like "पुरुषधर्मा अपि त्रिभिरार्याभिः प्रसाधिताः । 'संघातपरार्थत्वात्' इति आर्याद्वयं पुरुषास्तित्वमनेकत्वं च वेदयति "?

३६अ. Kā. 21. **पुरुषोऽपि प्रधानं दृष्ट्वा मोक्षं गतमनयास्तत्कृतः सर्गः**— This should be पुरुषोऽपि प्रधानं दृष्ट्वा मोक्षं गतः (or गच्छति) । तयोस्तत्कृतः सर्गः.

We may note here how the different commentaries explain तत्कृतः सर्गः. At first V_2 does not explain तत्कृतः सर्गः, but

says that this brings us to the end of the discussion of the मूलिकार्थs. Then तत्कृतः सर्गः is explained : प्रधानपुरुषयोगः सर्गं उच्यते... V_2 is not very clear. It says that सर्ग signifies the union of pradhāna and puruṣa (by lakṣaṇā) as creation is the effect of union. तत् should mean the mutual expectancy (-see दर्शनार्थम् कैवल्यार्थम्-) of pradhāna and puruṣa as V_2 says तयोस्तत्कृत: सर्गः. Compare Y-प्रधानपुरुषयोर्हि भोक्तृभोग्यभावापेक्षनिमित्तोऽयं तत्त्वसर्गो महदादिः, भावसर्गश्च धर्मादिः भूतसर्गश्च ब्रह्मादिः प्रवर्तते. V_1 and M understand तत् as referring to pradhāna and puruṣa. See तच्छब्देन प्रधानपुरुषौ संबध्येते । ताभ्यां प्रधानपुरुषाभ्यां कृतस्तत्कृतः सर्गः ।...सर्गशब्देन महदादिलिङ्गोत्पत्तिरिति ब्रुवते—V_1, M. G, J and T take तत् to refer to संयोग. See तत्कृतः सर्ग । तेन संयोगेन कृतस्तत्कृतः, सर्गः सृष्टिः । यथा स्त्रीपुरुषसंयोगात् सुतोत्पत्तिस्तथा प्रधानपुरुषसंयोगात् सर्गस्योत्पत्तिः-G; संयोगकृता महदादिग्रामोत्पाद इत्यर्थः—J; संयोगो हि न महदादिसर्गमन्तरेण भोगाय कैवल्याय च पर्याप्त इति संयोग एव भोगापवर्गार्थं सर्गं करोति इत्यर्थः-T.

३६अ. At the end of the exposition of kā. 21, V_2 alone of all the commentaries remarks that the exposition of the मूलिकार्थs is over and enumerates them, pointing out that वियोग and शेषवृत्ति would be discussed later.

३७ब. Kā 23. **यम, नियम—**

V_2 and V_1 enumerate the same five यमs. Y says, अहिंसा सत्यमस्तेयमकल्कता ब्रह्मचर्यमिति पञ्च यमाः; G, J and M quote Yogasūtra 2.30-अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः. P has confused yama and niyama; rectifying this we can say that it recognises the following five as yamas—(i) not to kill, (ii) not to steal, (iii) to speak the truth, (iv) to practise continence, (v) not to flatter.

V_2, V_1, P and Y mention अक्रोध, गुरुशुश्रूषा, शौच, आहारलाघव and अप्रमाद as the five नियमs. G, J, M quote Yoga-

sūtra 2.32—शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः. The list in V_2, V_1, P and Y is more in accordance with the Sāṁkhya theory and practice as ईश्वरप्रणिधान and स्वाध्याय (of Veda) have hardly any significance in the Sāṁkhya.

३८अ. दृष्टानुश्रविकेभ्यो विषयेभ्य उपगतः-Here उपगतः seems to be used in an unusual sense-fed up, disgusted. Compare Hindi ऊब जाना, उकता जाना.

४०ब. Kā. 25. **यदा वैकृतिको भूत्वा इन्द्रियाण्युत्पादयति**-Compare here G. The style is the same; only the expression in V_2 involves much repetition. The author of G clearly has V_2 in view, and has tried to put the idea properly and thus avoided unnecessary repetition.

Kā. 26. **४१अ**. The first line of this kārikā is different, according to each commentary, in respect of the order of the mention of the sense-organs.

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनानि-V_2;
बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनानासिकाख्यानि-V_1;
बुद्धीन्द्रियाणि कर्णत्वक्चक्षूरसननासिकाख्यानि-Y;
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनकानि-G;
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसननासिकाख्यानि-J;
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि-T;
बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसननासिकाख्यानि-M.

I have discussed this at length in my book—'The Commentaries of the Sāṁkhya-kārikā—A Study'.

४२अ.-४२ब. Kā. 27. The text of kā. 27 in V_2 is the same as in Y, but different from that of the others, which have the kārikā in the form : उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् । गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाच्च-V_1; G, J and T have बाह्यभेदाश्च in the place of बाह्यभेदाच्च and P and M have बाह्यभेदाच्च, Yet it is intriguing to note that in

V_2 here we find the expression उभयात्मकं तच्चेन्द्रियम् । यः कर्म्मगुणपरिणामविशेषनानात्वं बाह्यभेदश्च (?). Further V_2 is very brief in the interpretation of its own kārikā text; it almost restates त्रिकालविषयम्.......(Y also is only a little more explanatory). Then after the discussion as to the kartṛ of the eleven organs, V_2 gives an exposition of गुणपरिणामविशेषान्नानात्वम् as explaining the origination of the organs; and then explaining the location of the organs says : एतस्माद् ब्रवीमि–गुणपरिणामविशेषादेव इन्द्रियाणां बहिर्भेदादेव निक्षेप इति । (४४ब) Even the first line of the others can be derived from V_2 which is confused here.

There are two possibilities. Either the author of V_2 had two readings of the kārikā before him and incorporated both of them in his vṛtti. Or he had only one reading, but in the course of the explanation gave a detailed exposition regarding the कर्तृ and the निक्षेप of the organs, which did not follow directly from the kārikā (–Y does not discuss these points) and some later commentator (most probably the author of V_1) tried to frame the kārikā on the basis of this vṛtti, so that all this exposition could be rendered relevant. This also perhaps accounts for the different readings in the second line as found in others (बाह्यभेदाश्च, बाह्यभेदाच्च, ग्राह्यभेदाच्च). The first hemistitch in V_1, etc. is not satisfactory as apparently it should mean : Mind is उभयात्मक—संकल्पक and इन्द्रिय. But then साधर्म्यात् hangs somewhat loose. The reading of the kārikā in P tallies with the first hemistitch in V_2; but in the second hemistitch it has the same reading as V_1. This can to same extent help in determining the chronology of these commentaries.

४२ब. **यस्माद् बुद्धीन्द्रियाणि च संकल्पयति**–Compare: यस्मात् बुद्धीन्द्रियाणां वृत्तिं संकल्पयति....–V_1, M; बुद्धीन्द्रियाणां प्रवृत्तिं कल्पयति

कर्मेन्द्रियाणां च–G. The expression in V_2 is not so clear and precise. So also इन्द्रियगणस्य यः संकल्पस्तन्मनः which sounds almost Buddhistic.

४४ब. Kā. 28. **रूपादिषु**—V_2, V_1, P, G, M. It is interesting that the text of the kārikā in Y has रूपादिषु, but the author has criticised this and recommended शब्दादिषु. When the senses were referred to the श्रोत्रेन्द्रिय was referred to first and there is no reason for violating this order while mentioning their objects. Hence we should read शब्दादिषु, the reading रूपादिषु being a प्रमादपाठ. J and T seem to have readily accepted this suggestion.

४५अ. **मात्राशब्दां विशेषव्यावृत्तमानार्थः** (!)—See मात्रग्रहणं च [विशेषार्थम्]–V_1; मात्रशब्दो विशेषार्थः—M; मात्रशब्दो विशेषार्थः अविशेषव्यावृत्त्यर्थः –G; मात्रशब्दो विशेषनिवृत्त्यर्थः । तद् यथा–भैक्षमस्मिन् ग्रामे लभ्यत इत्युक्ते नान्यो विशेष इति ज्ञायते, छन्दोमात्रमधीते माणवक इत्युक्ते नान्यदधीत इति; एवमालोचनमात्रमिन्द्रियाणामिष्यते वृत्तिरित्युक्ते नान्यो विशेष इति गम्यते । तेन किं सिद्धं भवति, यदुक्तमन्यैराचार्यैः 'सामान्यज्ञानमिन्द्रियाणां विशेषज्ञानं बुद्धेः' इति तत्प्रतिषिद्धं भवति ।—Y. In view of this could our text have had मात्रशब्दो विशेषव्यावृत्त्यर्थः, or better still मात्रशब्दोऽविशेषव्यावृत्त्यर्थः or ०व्यावर्त्तनार्थः ? G combined both these; मात्र signifies only what is specified, or the exclusion of the general—the eye functions in respect of rūpa only and not in respect of rasa, etc.

४५ब. **वाक् वक्तव्यः(व्यम्) उपस्थः आनन्दं(आनन्दः)** ...V_2 just gives a list here; वाचः वक्तव्यम्, उपस्थस्य आनन्दः....would have been better.

४८ब. Kā. 30. **स तस्मिन् स्थाणौ वल्लीं पश्यति**...This requires much emendation. After वल्लीं पश्यति, there should be अतोऽस्य बुद्धिर्भवति स्थाणुरिति.

अथ कञ्चन...—Many conjectures can be made regarding the correct text : अथ आकुञ्चनगमनप्रसारणशमनकर्माणि (contrac-

ting the limbs, movements, stretching the limbs, becoming quiet), or अथ आकुञ्चनगमनसरणाशनकर्माणि or अथ आकुञ्चनगमनप्रसारणाशनकर्माणि.

४९अ. **दृष्टे तथाप्यदृष्टे**—V_2 seems to explain दृष्टे तथाप्यदृष्टे in its own way. The स्थाणु is दृष्ट and yet अदृष्ट as it is far off, so there is क्रमशः वृत्ति. It further speaks of युगपद्वृत्ति of buddhi, ahaṁkāra and manas in respect of अनागत काल, and then says that the vṛtti of these very three in respect of शब्द is श्रोत्रपूर्विका, and so on. V_1 and M explain the second hemistitch as a whole—In respect of the objects dṛṣṭa or adṛṣṭa, the vṛtti of the three (buddhi, ahaṁkāra and manas) is श्रोत्रादिपूर्विका. They have not clarified this point. V_1 and M are further of the view that युगपद्वृत्ति is not possible, but the interval between the vṛttis of the sense-organs and manas, etc. is so negligible that the vṛtti is said to be युगपद्. V_2, P, G and J do not give this explanation. G holds that in respect of future and past things the vṛtti of these three is श्रोत्रादिपूर्विका, but in respect of present things it may be युगपद् or क्रमशः. G does not explain the first part of this statement.

Y regards युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः as giving the prima-facie view and क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा as refuting it. (Did V_1 and M try to reconcile both these views?) There is क्रमशः वृत्ति in respect of both दृष्ट and अदृष्ट things. Y carefully explains what is meant by अदृष्ट—अदृष्टग्रहणेन पुनरत्रातीतानागतव्यवहितविषयग्रहणम् । तत्रातीतं द्विविधम्—दृष्टविषयमदृष्टविषयं च । अत्रापि दृष्टविषयं प्रत्यभिज्ञानमित्यभिप्रेतम्, अदृष्टविषया स्मृतिः । सा तु लिङ्गागमाभ्यामकस्माद्वा भवति । ...अनागतव्यवहितविषयज्ञानं तु लिङ्गागमाभ्याम् । Y takes त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः as explaining how there is क्रमशः वृत्ति in respect of दृष्ट things. Y further says : अन्यैस्त्वन्यथाऽन्वयो दर्शितः । तत् यथा—चतुष्टयस्येति मनोऽहंकारबुद्धीनामन्तःकरणानां बाह्येनैकेन करणेन श्रोत्रेण वा चक्षुषा वा सह चतुष्टयस्येत्यर्थः । अस्य दृष्टे वर्तमाने युगपद्वृत्तिः पूर्वाचार्यैः निर्दिष्टा, आचार्येण तु क्रमेणेत्यर्थः । अदृष्टेऽतीतादावपि क्रमशः क्रमेणैव, यतस्त्रयस्यान्तःकरणस्य तत्पूर्विका बाह्येन्द्रियपूर्विका वृत्तिः । यथा यथाऽनुभवस्तथा संस्कारः यथा च संस्कारस्तथा स्मृतिरित्येवं वृत्तिर्बाह्येन्द्रियपूर्विकेति । Could this be an attempt to clarify the interpretation in V_1 ?

४९अ. **तेषामेव त्रयाणां त्रयस्य**...—This is confusing. Could this have been तेषामेव त्रयाणां [रूपे चक्षुःपूर्विका वृत्तिः] । त्रयस्य बुद्ध्यहङ्कारमनसाम ?

५०अ. Ka. 31. **अत्राह—इन्द्रियाणि किं स्वार्थं विषयं प्रतिपद्यन्ते**—The answer to this is missing. It should be something like this : अत्रोच्यते-परार्थं विषयं प्रतिपद्यन्ते । पुरुषार्थः कर्तव्य इति विषयं प्रतिपद्यन्ते.

५०ब. **कार्यम्**—The ten-fold कार्य signifies the objects of the five बुद्धीन्द्रियs and the five कर्मेन्द्रियs. Y explains : दशधेति पञ्च विशेषाः पञ्चाऽविशेषाः. Perhaps on the strength of this (and J also) T explains : ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दश......J has सूक्ष्मास्तन्मात्रलक्षणाः सुखैकस्वभावत्वाद्दिव्याः, स्थूला आकाशादयः सुखदुःखमोहात्मकत्वाददिव्या इति. This is clearly an exposition of Y here.

५०ब. Ka. 33. **विषयाख्यम्**—V_2 explains this as विषयोपभोज्यभृत्यभूतं दासभूतमित्यर्थः. Could this emended as विषय उपभोज्यं भृत्यभूतं...? V_1 also has the expression 'विषयोपभोग्यम् (विषय उपभोग्यम् ?) आभ्यन्तरत्रिकं स्वामिभूतं बाह्यदशविधं भृत्यभूतमित्यर्थः'. See भोग्यम्-G; विषय उपभोग्यमिति । आभ्यन्तरं त्रिकं स्वामिभूतं बाह्यं दशविधं भृत्यभूतमित्यर्थः । —M; objects. Just as a master makes his servants work, even so, the three internal organs employ the ten external organs—P; बुद्ध्यहङ्कारमनोलक्षणस्य हि त्रयस्योपात्तविषया बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियवृत्तयः संपर्कात् विषयरूपप्रत्ययभासनिमित्ततामुपगच्छन्त्यो विषयाख्यतां लभन्ते तथा मनोऽहङ्कारावपि बुद्धेः—Y (a very clear explanation); बाह्यं विषय इत्याख्यायते, तद्द्वारेण विषयावगाहनात्-J; विषयमाख्याति विषयसंकल्पाभिमानाध्यवसायेषु कर्तव्येषु द्वारीभवति-T.

५३अ. From ५३अ in the manuscript another scribe seems to have taken over, as can clearly be seen from the change in the hand-writing and this perhaps is responsible for the unsteadiness and the number of

mistakes here in the initial stage. The earlier scribe also showed signs of slackening in the final stage and made many mistakes on the side ५२ब.

५३ब. Kā. 36. There is space for three letters in the beginning of the kārikā. The expression should be एते प्रदीपकल्पाः....

एते--The term एते in the masculine gender is attempted to be explained by the different commentaries as follows : एते इति पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि बुद्धिरहङ्कारो मन इति--V_1 (Buddhi should not have been included here, as it is supposed to receive the information brought by the others. Only twelve could be referred to here); एते इत्यनेन त्रयमभिसंबध्नाति श्रोत्रादीनामन्यतमं मनोऽहङ्कारश्च । प्रदीपकल्पा इत्यनेन प्रकाशसाम्यं करणपर्वेण आचष्टे-Y; यानि करणान्युक्तानि **एते गुणविशेषाः** प्रदीपकल्पाः-G; श्रोत्रादयो वागादयो बुद्ध्यादयश्चेत्येते त्रयोदश गुणविशेषाः....J. T understands by एते-बाह्येन्द्रियमनोऽहङ्काराः. V_2 pointedly comments on the masculine in एते-एते इति पूर्वोक्तान्येकादशेन्द्रियाणि अहङ्कारश्च एतेषां पूर्वोक्तानां ग्रहणं करोति । एतानीति वक्तव्यम्, इत इति गुणः वक्ष्यति हि न वक्तव्यम् । गुणविशेषा इति । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तेभ्य उत्पन्ना गुणविशेषाः । विशेषशब्दः पुंलिङ्गस्तस्मादेतदिति वक्तव्यम्. The text is confused here and can be emended as follows : ...... एते इति गुणविशेषा इति न वक्तव्यम् । **गुणविशेषा इति** ।..... तस्मादेतानीति वक्तव्यम् । The word विशेष is always of the masculine gender so it cannot affect the gender of एतद् and so we should have एतानि. G has straightaway construed एते with गुणविशेषाः. Could it have got the hint from this remark in V_2 ?

५४ब. Kā. 37. **यस्मात्**—V_1 has not taken notice of this word. G and M construe यस्मात् and तस्मात् (G; अतः-M) with the two halves of the kārikā; that is to say, the first line is meant to account for the statement in the second line. Our V_2 is not very clear, yet seems to understand the whole kārikā as showing why buddhi alone can bring about the worldly attachment as also the emancipation of the puruṣa. P also says at the end : "The Intellect alone then is the true organ of the Spirit". P says in the beginning too that this kārikā explains why the organs having illumined the objects, not themselves make them seen by the Spirit. Y takes यस्मात् as explaining why buddhi serves as the द्वारिन् and there is not direct relation between puruṣa and ahaṁkāra, etc. The interpretation in J is similar. T interprets the whole kārikā as showing the supremacy of buddhi among the organs; and so the others bring the information to it, and it does not take it to them.

५५ब. Ka. 38. **शान्ताः**-See शान्ताः सुखलक्षणाः प्रसादलाघवाभिष्वङ्गात् हर्षप्रीतयः प्रसादाः सुखम्-V_2; शान्तास्तावत् स्वसंस्कारविशेषयोगात् तत्सन्निधौ प्रसादादिधर्मोत्पत्तेः -Y; शान्ताः सुखाः प्रकाशा लघवः-T. (Y seems to know V_2). V_1, G and M explain शान्त as सुखलक्षण; J explains it as सुखप्रद. V_2 does not say anything like this about घोराः and मूढाः

५९अ. Ka. 40. **पूर्वोत्पन्नम्**--यदा लोका नोत्पद्यन्ते तदा प्रधानोत्पन्नं सूक्ष्मशरीरं तस्मादुच्यते पूर्वोत्पन्नमिति-V_2; आदिसर्गोत्पन्नम्-V_1; तत्र पूर्वोत्पन्नमित्यनेन महदादेः सूक्ष्मपर्यन्तस्य लिङ्गस्यासर्गप्रलयान्नित्यत्वमाह--Y, यदा लोका अनुत्पन्नाः प्रधानादिसर्गे तदा सूक्ष्मशरीरमुत्पन्नम् इति-G; प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमुत्पादितत्वात् पूर्वोत्पन्नम्-J; प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम्-T; At the commencement, when nature evolves and produces the world, the subtle bodies are created first—P. G is very much like V_2. So also P.

नियतम्--अज्ञानोत्पत्तौ संसारे व्यवस्थितमित्यर्थः-V_2; नित्यमित्यर्थः-V_1, M; V_1 goes on to say यावत् ज्ञानं नोत्पद्यते तावत् स्वशरीरे व्यवस्थितमित्यर्थः. नियतमित्यनेन प्रतिपुरुषव्यवस्थां प्रतिजानीते । साधारणो हि महान् प्रकृतित्वादिति वार्षगणानां पक्षः-Y; यावन्न ज्ञानमुत्पद्यते तावत् संसरति-G; नित्यं ज्ञानोत्पत्तेः प्रागित्यर्थः-J, आ चादिसर्गादा च महाप्रलयादवतिष्ठते-T; Further it does not

change. So long as it has not attained knowledge, it is never isolated (from the gross body); that is why one says that it is durable–P. Y explains नियतम् as stating that a liṅga-śarīra is attached to each puruṣa and explains पूर्वोत्पन्नम् as signifying that it is नित्य (–of course till knowledge dawns). V_1, P, G, J and T are clearly based on V_2, though the expression in the former is much refined as compared to that in V_2.

५९ब. **भावैरधिवासितम्**—भावान् पुरस्ताद् वक्ष्यामि । तैरधिवासितं संसरति—V_2; देवभावेन मनुष्यभावेन तिर्यग्योनिभावेन तद्वासितमित्यर्थः–V_1; भावैरधिवासितमित्यनेन भावाष्टकपरिग्रहं द्योतयति–बुद्धिरूपैरिह धर्मादिभिरधिवासितम् । –Y; पुरस्ताद्भावान् धर्मादीन् वक्ष्यामः, तैरधिवासितमनुरञ्जितम्–G; धर्मादिभिरुपरक्तमित्यर्थः–J; धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्याऽवैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि भावाः तदन्विता बुद्धिः, तदन्वितं च सूक्ष्मं शरीरमिति तदपि भावैरधिवासितम्–T; The subtle body is influenced by the three states of being. The three states of being are explained lower down (v. 43). They are (1) the state acquired by goodness; (2) the state obtained by Nature, (3) the state obtained by a product. These three states of being influence the subtle body–P.

Here we can see that P clearly has V_2 before it. V_2 says the bhāvas will be explained later on; the subtle body is influenced by these. P regards the sāṁsiddhika, prākṛtika and vaikṛtika bhāvas (kā. 43) as meant. V_1 and M see here a reference to देवभाव, etc. and G, Y, J and T to धर्म, अधर्म, etc. G and J have changed the metaphor (उपरञ्जितम्, उपरक्तम्—coloured, instead of अधिवासितम्, scented).

Kā. 41. विनाऽविशेषैः–Y and T read here –विना विशेषैः. T explains विशेषैः by 'सूक्ष्मैः शरीरैः'.

Leaves 60–63 are missing; but a fragment of a leaf (the middle part of it) is preserved, and it is clearly ६०.

We find here parts of the commentary on kārikās 41 and 42. We can see even from this that V_2 is very much like P which also in order to explain आदि in स्थाण्वादिभ्यः gives the examples 'without fire there is no light, without water no freshness, without air no touch, without ether no space for movement'. See also G–आदिग्रहणाद् यथा शैत्यं विना नापो भवन्ति शैत्यं वाऽद्भिर्विना, अग्निरुष्णं विना, वायुः स्पर्शं विना, आकाशमवकाशं विना तद्वदेतेन न्यायेन. G seems to attach more importance to the attributes rather than to the substances (–could it be Buddhist influence ?). V and M give an additional example of only अग्नि and प्रकाश.

६४अ. Kā. 45. **ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु तैर्यग्योनान्तेषु**–तैर्यग्योनान्तेषु seems to be superfluous. V_1 has here ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु and M simply ब्रह्मादिस्थानेषु. It may be noted that P has here: 'By the desire tainted by rajas he will submit to a new birth in the region of Brahmā....or among the animals.' P seems to have improved upon V_2. One overwhelmed by rajas would not be born among the sthāvaras, hence perhaps V_2 says that in the range from ब्रह्मा to the स्थावरs, he would be born among the तैर्यग्योनान्तs. P simplifies this to avoid confusion. ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु is a stock expression which our author has used by force of habit.

६४ब–६५अ. Kā 46. प्रत्यया[त्] बुद्धेरुत्पन्नः....The author seems to be beating about the bush to make some point, but his expression is not very happy here. Or the scribe might have made mistakes in writing. P says here : "Creation is (the aggregate) be it of the sixteen (causes and consequences), be it of eight consequences. The sixteen—the eight causes and the eight consequences—have the Intellect as the common base The eight consequences are called the creation; in this case, the eight causes are the base That is why it is said that the sixteen kinds of creation have the Intellect as the base."

७०अ-७०ब. Kā. 50. The names of the tuṣṭis are as follows in the different commentaries :

V_2–इह संज्ञाः भवन्ति तद्यथा अम्भः.......कमिति । तासां नवानां तुष्टीनामेताः संज्ञाः । किञ्चान्यत्, एतासां नवानां तुष्टीनां या विपरी[ताः]...रम् , असुनेत्रम्, अमारीचकः(कम्), अनुत्तमाम्भसिकम् इति. This gives some idea of the names in V_2

V_1–आसां तुष्टीनां नवानामिह संज्ञा भवन्ति–अम्भः सलिलं नोघ(ओघः) वृष्टिः सुतारं सुपारं सुनेत्रं मरीचिकम् अन्धमाम्भसिकमिति.

Y—अम्भः, सलिलम् , ओघः, वृष्टिः, सुतारम्, सुपारम् , सुनेत्रम् , सुमारीचम् , उत्तमाभयम् (Y tries to justify these names).

G––तासां नामानि शास्त्रान्तरे प्रोक्तानि–'अम्भः सलिलं मेघो वृष्टिः सुतमः पारं सुनेत्रं नारीकमनुत्तमाम्भसिकम्' इति.

J––अम्भः, सलिलम् , ओघः वृष्टिः सुतारम् , सुपारम् , 7th is missing, अनुत्तमाम्भः, उत्तमाम्भः.

T––अम्भः, सलिलम् , मेघः, वृष्टिः, पारम् , सुपारम्, पारापारम् , अनुत्तमाम्भः, उत्तमाम्भः.

M––आसां नवानामपि तुष्टीनां ग्रन्थान्तरे संज्ञान्तराणि । तद्यथा–अम्भः सलिलम् ओघो वृष्टिः तारं सुतारं सुनेत्रं सुमरीचिकम् उत्तमाम्भसिकमिति.

P– To these nine sorts of contentment the sages have given nine names. As they are capable of cleaning the dust and the impurity, the epithets of water are given to the nine contentments : (1) lubricating water [अम्भस्], (2) moving water [सलिलम्], (3) running water [ओघः], (4) lake-water [वृष्टिः], (5) water which has well penetrated [सुतमस् ?] (सुतारम् would have been better) (6) water easy to cross [पारम् ?] (सुपारम् would have been better), (7) water which gushes well [सुनेत्रम्], (8) transparent water [नारीकम् ?] (or मारीचकम् ?), (9) excellent and pure water [अनुत्तमाम्भसिकम् ?] (or उत्तमाम्भसिकम् ?),

We cannot be quite sure from the translation and notes of Takakusu (who is guided by G) whether Paramārtha

really intended the names given in rectangular brackets. I have suggested alternative names in ( ).

८१ब. Kā. 63. This kārikā is missing in the Chinese text, though it is found commented upon in all the commentaries. One might be tempted to regard it as an interpolation posterior to Paramārtha (546 A.D)– in which case we would have to regard all the commentaries as later than P. But is it also not quite likely that Paramārtha tried to see to it that there were just 70 kārikās as the name Sāṁkhya-saptati (or saptatikā) indicates ? In his attempt at screening Paramārtha discovered that in respect of content this kārikā was very feeble and even expository and could be dispensed with. Then according to him the last kārikā would be शिष्यपरम्परया...... for with regard to सप्तत्यां किल...... he says it is a verse composed by 'an intelligent man of this (school)', and does not include तस्मात्समासदृष्टं......in his work. An examination of P will bear this out. After explaining kā. 62, P says : "If then you say that spirit is bound in the worlds or that it is delivered from death and birth, that is not correct. Another verse says." This verse could be only kā. 63 which also says that Nature binds herself. It could not be kā. 64. It may be noted that there is a reference to सप्तरूप again in kā. 65 and there Paramārtha seems to have a different reading (–a deliberate change in agreement with the omission of kā. 63–) as instead of सप्तरूपविनिवृत्ताम् we find in P 'finishes by abandoning her functions.' This emboldens us to say that Paramārtha deliberately omitted kā. 63. I have discussed this problem of the text of the Sāṁkhya Kārikā in my book 'The commentaries of the Sāṁkhya Kārikā–A Study'.

८३अ. Ka. 64. **अविशेषज्ञानमुत्पद्यते**--V_1 has here विशेषज्ञानमुत्पद्यते, and this is what our author also wants to convey--the knowledge of the difference of body and spirit. It is interesting to note that V_2 says here शुद्धं ज्ञानं केवलं मोक्ष इत्यर्थः.

Ka. 65. **सप्तरूपविनिवृत्तः**-- V_2, V_1; सप्तरूपविनिवृत्ताम्- G, J, T, M (-this portion is missing in Y). V_2 and V_1 do not care to explain सप्तरूपविनिवृत्तः perhaps because सप्तरूप has occurred before. The other commentators have the reading सप्तरूपविनिवृत्ताम् which is in consonance with ka 63. See **अर्थवशात् सप्तरूपविनिवृत्ताम्** । निर्वर्तितपुरुषोभयप्रयोजनवशाद् यैः सप्तभी रूपैर्धर्मादिभिरात्मानं बध्नाति तेभ्यः सप्तभ्यो रूपेभ्यो विनिवृत्तां प्रकृतिं पश्यति--G; M adds here यावज्ज्ञानचक्षुषा दृष्टा प्रकृतिः पुरुषेण तया च पुमान् दृष्टः. निवृत्तप्रसवाम् is explained by both G and M as निवृत्तबुद्ध्यहङ्कारकार्याम्. V_2 simply says निवृत्तः प्रसवः यस्यां सेयं निवृत्तप्रसवा ताम्; V_1 does not explain this term.

J is more elaborate here-यत् प्रकृतिज्ञानमुत्पद्यते तं प्रति निवृत्तः प्रसवो लिङ्गभूतसर्गाख्यो यस्याः प्रकृतेः सा तथोक्ता । प्रसवनिवृत्त्या वा यो विषयो विषयेभ्यः निवर्तते तद्वशात् सप्तभ्यो रूपेभ्यो धर्मादिभ्यो निवृत्ता प्रकृतिर्भवति । भावसंसर्गोऽपि यस्या निवर्तेत इत्यर्थः । तामेवंविधामव्यक्तरूपां पश्यति पुरुषः । See also भोगविवेकसाक्षात्कारौ हि प्रकृतेः प्रसोतव्यौ । तौ च प्रसूताविति नास्याः प्रसोतव्यमवशिष्यत इति निवृत्तप्रसवा प्रकृतिः । विवेकज्ञानरूपो योऽर्थस्तस्य वशः सामर्थ्यं तस्मात् । अतत्त्वज्ञानपूर्वकाणि खलु धर्माधर्माज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि । वैराग्यमपि केवलतौष्टिकानामतत्त्वज्ञानपूर्वकमेव । तत्र तत्त्वज्ञानं विरोधित्वेनातत्त्वज्ञानमुच्छिनत्ति । कारणनिवृत्त्या च सप्तरूपाणि निवर्तन्त इति सप्तरूपविनिवृत्ता प्रकृतिः । Y is unfortunately missing here.

P does not seem to read सप्तरूपविनिवृत्ताम् here : "By that knowledge, (Nature) ceases to produce and finishes by abandoning her functions in accordance with the desire of Spirit..." "By that true knowledge Nature does not produce any more the Intellect, the Sentiment of self, the five subtle elements, etc. It is said in a verse : 'Just as the decorticated rice sprouts no more in the water or in the earth, so Nature ceases to be prolific, when she

is mastered by knowledge.' After having acquitted herself of the two functions to the profit of Spirit to make Spirit seize the objects; to show it the difference between Nature and Spirit,-she abandons all her functions." P is expository here. See notes on ka. 63.

८३ब. इयमेव प्रकृतिः सर्वपुरुषाणां ध्नाति इयमेव सर्वधर्म्मादिभिः किं ज्ञानेन चक्षुषा पश्यति—This requires emendation. V_1 has here इयं सा प्रकृतिर्या सर्वपुरुषाणामात्मानं बध्नाति यां च ज्ञानचक्षुषा **पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः**. Could there have been here : इयमेव प्रकृतिः, सर्वपुरुषाणाम् [आत्मानं ब]ध्नाति इयमेव सर्व्वधर्मादिभिः इति ज्ञानेन चक्षुषा पश्यति । ?

८३ब Ka. 66. एवं दृष्टा मयेत्युपेक्षकाः एषः पुरुषः...should be emended as एवं **दृष्टा मयेत्युपेक्षकः एकः**। पुरुषः इयं प्रकृतिः मया दृष्टा सम्यगिति उपरमते मोक्षं गच्छतीत्यर्थः ।

८७अ. Ka. 69. इदं च ज्ञानं परमर्षिणा भगवता कपिल(ले)[न]...... The text in the manuscript is confusing. The copyist has inverted the order of the lines. I have given in the body of the text the commentary as it should be. The manuscript reads thus : इदं च ज्ञानं परमर्षिणा भगवता कपिल(ले)[न] । उत्पत्तिर्व्या(०त्तिं व्या)ख्यास्यामः ।...तन्मात्रेषु लयं गच्छन्ति । (८७ब) तन्मात्राणीन्द्रियाणि चाहङ्कारे.......तस्मादुक्तम्—**स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानामिति** । अत्राह—यावानिति (यदेतत् ?) व्याख्यातं तेनोक्तं परमर्षिणा परमज्ञानं पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानम् । अत्राह—अस्मिन् ज्ञाने किं चिंत्यत इति । अत्रोच्यते—**स्थित्युत्पत्तिः(त्ति)प्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम्** । स्थितिश्च प्रलयश्च उत्पत्तिश्च (स्थितिश्च उत्पत्तिश्च प्रलयश्च) ते भवन्त्यु(न्ति) स्थित्युत्पत्तिः(त्ति)-प्रलयाः ते यत्र चिन्त्यतो(न्ते) ज्ञान ने) । ब्रह्मा[दी]न्यष्टौ स्थानानि, पञ्चविधं तिर्यग् मानुषमेकविधं [यत्र ब्रह्मादीनि] तिर्यग्योनान्तानि भूतानि तिष्ठन्ति । एषा स्थितिः । पं(८८अ)चविंशतितत्त्वज्ञानम् ॥ पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानस्य तुरा-(कुत आ)गमः । अत्रोच्यते—

८७अ. **सत्त्वरजस्तमांसि त्रैगुण्यम्** This expression after अहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि seems abrupt. Perhaps the author wants to remind us how the five tanmātras and eleven organs are produced out of ahaṁkāra.

८८अ. Ka. 70. सर्व्वेषां वेदादीनां ज्ञानानामग्रे उन्न (?) इति........ This explains how this knowledge is अग्र्य. For उन्न in the text we can conjecture उन्न[तम्] or उत्त[मम्] or उ[त्प]न्न-[म्]. The last seems to be the most likely as it agrees with अग्रे (–अग्रे उत्पन्नम् अग्र्यम्). P has : "That knowledge was established for the first time before the four Vedas had appeared." This is very interesting. Later V_2 says that Kapila imparted it to Āsuri out of compassion and not out of any evil design (?) (नाप्यधर्मार्थम्). Something like this is not found in V_1, P, G, J, T, M. Could it be that when V_2 was written, Kapila, or the Sāṁkhya, was charged with misleading the disciples and thinkers–the same charge as was levelled against Buddha —and V_2 is defending him here ? Or could it have been नापि धर्मार्थम् or नापि धर्माद्यर्थम् ? This sounds more convincing in the light of Y. Y here raises a doubt and answers it : आह— संप्रदानस्याकस्मिकत्वं धर्मादिनिमित्तानुपपत्तेः । न तावत् परमर्षेर्धर्मार्थं शास्त्रप्रदानमुत्प-(पप)द्यते फलेनानभिष्वङ्गात्, नाप्यर्थकामार्थम्–शिष्याणामनायासप्रसङ्गात्, न मोक्षार्थम्–सांसिद्धिकेनैव ज्ञानेन तत्प्राप्तेः । तस्माद्विपरीतार्थासम्भवात परिशेषादकस्मादाचार्यः शास्त्रनिधानं प्रददाविति । उच्यते–नाकस्मात् । किं तर्हि ? अनुकम्पया प्रददौ......

Y seems to expand the remark in V_2

८८अ. **तेन बहुधा कृतं तन्त्रम्**—V_1 and M explain this by saying that it was imparted to a number of pupils (बहूनां शिष्याणां प्रदत्तम्-M). See बहुभ्यो जनकवसिष्ठादिभ्यः समाख्यातम्—Y; षष्टितन्त्राख्यं षष्टिखण्डं कृतमिति । तत्रैव हि षष्टिरर्था व्याख्याताः—J.

V_1 says here तेन पञ्चशिखेन बहूनां शिष्याणां प्रददौ (प्रदत्तम् ?) । "तमैव (तम एव) खल्विदमग्र्यमासीत् । तस्मिन् तमसि क्षेत्रज्ञः प्रथमोऽस्य(भ्य)वर्तत इति । तम इत्युच्यते प्रकृतिः । क्षेत्रज्ञः पुरुषः । तन्त्रमिति षष्टितन्त्रमित्यर्थः । षष्टिपदार्था यस्मिन् शास्त्रे तन्त्र्यन्ते तत् । M has the same words, but specifically says in the beginning तन्त्रमिति व्याख्यायते. Thus according to M, the term तन्त्र takes its 'तं' from तमस् and 'त्र' from क्षेत्रज्ञ, though it also like V_1 says षष्टिपदार्था यस्मिन् शास्त्रे तन्त्र्यन्ते तत् षष्टितन्त्रम्.

Y in its introductory exposition (pp. 1–6) gives the definition of tantra and explains it at length in view of the Sāṁkhya–kārikā

(सूत्रप्रमाणावयवोपपत्तिरन्यूनता संशयनिर्णयोक्तिः ।
उद्देशनिर्देशमनुक्रमश्च संज्ञोपदेशाविति तन्त्रसम्पत् ॥–Y, p. 2).

See also P—"The sage Kapila explained it briefly to Āsuri as follows : 'At the first beginning there was nothing but darkness. In that darkness there was 'a field of knowledge'. The 'field of knowledge' was the puruṣa. The puruṣa existed, but no knowledge existed. That is why one called (the puruṣa) 'field'. Then came evolution and modification; thus was originated primordial creation by evolution, etc. up to final deliverance."

In V_2 the copyist seems to have omitted much. In view of all that we have examined above, the text of V_2 can be emended as follows : संक्षिप्तं ज्ञानम्–[तम एव खल्विद-मग्र्यमासीत् । तस्मिंस्तमसि क्षेत्रः (or क्षेत्रज्ञः) प्रथमोऽभ्यवर्तत । तम इत्युच्यते प्रकृतिः] । क्षेत्र (or क्षेत्रज्ञ ?) इत्युच्यते पुरुषः । एवं संक्षिप्तमिदं ज्ञानं........ Surprisingly our text has क्षेत्र and not क्षेत्रज्ञ (–क्षेत्र इत्युच्यते पुरुषः–) –it might have been a scribal error. The expression saying that Darkness signifies Prakṛti is missing in the manuscript of V_2 and so also in P. P can thus be said to have be written on the basis of V_2. P like V_2 uses the term 'field' for puruṣa, and Paramārtha perhaps thought it proper to explain how puruṣa could be called 'field'.

V_2, V_1 and P describe Īśvarakṛṣṇa as a Brāhmaṇa; not so M. J refers to him as parivrājaka. V_2 describes him as कोसलको ब्राह्मणः कंयः (?) ईश्वरकृष्णः. According to P his family name was Kauśika.

८८ब. Ka. 71. **खूकचंचलिः(लि)प्रभृतीनाम्**—This can be read as खूकपंचलि० or खूकयंवलि०. खूक could be an error for मूक or उलूक. P mentions उलूक and Po-p'o-li (Bāddhali, according to

Pulinbehari Chakravarti), so I have emended this as उलूकबाद्धलिप्रभृतीनाम्. The शिष्यपरम्परा is given in the commentaries as follows :—

V_2—आसुरि-पञ्चशिख-गार्ग्य-उलूक-चञ्चलि (बाद्धलि ?) and such others (a hundred)-ईश्वरकृष्ण.

V_1, M—आसुरि--पञ्चशिख--भार्गव--उलूक--वाल्मीकि--हारीत--देवल (mentioned in M only), etc.-ईश्वरकृष्ण.

P—आसुरि-पञ्चशिख-गार्ग्य-उलूक-Po-p'o-li (बाद्धलि according to Pulinbehari Chakravarti; Vārṣagaṇya according to Takakusu)— ईश्वरकृष्ण.

J—मुनेरासुरेः पञ्चशिखस्तथा गर्गगौतमप्रभृतिर्णरामतंग्रम्या ईश्वरकृष्णनामानं परिव्राजकमित्यनया शिष्यपरम्परया.

Y says that Pañcaśikha transmitted the knowledge of Sāṁkhya to Janaka, Vasiṣṭha and others (बहुभ्यो जनकवसिष्ठादिभ्यः समाख्यातम्—Y, p. 175). Y declares that the Śāstra was promulgated by Kapila at the beginning (of creation ?) and hence it is not possible as in the case of other systems of thought, to trace the line of teachers even in a hundred years. संक्षेपेण तु द्वाव......हारीत-बाद्धलि-वै.रा.त-पौरिकर्षभेश्वर-पञ्चाधिकरण-पतञ्जलि-वार्षगण्य-कौण्डिन्य-मूकादिक (?) शिष्यपरम्परयाऽऽगतम् (Some names before the name of Hārīta are missing as there is a lacuna in the manuscript). It may be noted that Bāddhali is referred to in the Tattvārtha-Rājavārttika (p. 51) as an advocate of the doctrine of non-action (akriyāvāda) along with Kapila, Ulūka, Gārgya, Māṭhara and others (कपिलोलूकगार्ग्यव्याघ्रभूतिबाद्धलिमाठर......).

V_2 does not comment on kārikās 72 and 73 found commented upon in V_1 and M. The Sāṁkhya Kārikā originally consisted of only kārikās 1-71, the last one serving as a concluding stanza. P has kā. 72, but refers to it as a verse composed by 'an intelligent man of this school.' I have discussed this at length in my book 'The Commentaries of the Sāṁkhya Kārikā - A Study..

Index of Kārikās

Karika	No.	Page
१. अतिदूरात्सामीप्यात्	७	११
२. अध्यवसायो बुद्धिः	२३	३५
३. अन्तःकरणं त्रिविधम्	३३	४७
४. अभिमानोऽहङ्कारः	२४	३७
५. अविवेक्यादिः सिद्धः	१४	२४
६. अष्टविकल्पो दैवः	५३	missing
७. असदकरणादुपादान०	९	१४
८. आध्यात्मिकाश्चतस्रः	५०	missing
९. इत्येष प्रकृतिकृतः	५६	,,
१०. ऊर्ध्वं सत्त्वविशालः	५४	,,
११. ऊहः शब्दोऽध्ययनम्	५१	५८
१२. एकादशेन्द्रियवधाः	४९	missing
१३. एतत्पवित्रमग्र्यम्	७०	६७
१४. एते प्रदीपकल्पाः	३६	५०
१५. एवं तत्त्वाभ्यासात्	६४	६२
१६. एष प्रत्ययसर्गो	४६	५६
१७. औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थम्	५८	missing
१८. करणं त्रयोदशविधम्	३२	४७
१९. कारणमस्त्यव्यक्तम्	१६	२७
२०. चित्रं यथाश्रयमृते	४१	५४
२१. जन्ममरणकरणानाम्	१८	२९
२२. तत्र जरामरणकृतम्	५५	५८
२३. तन्मात्राण्यविशेषाः	३८	५२
२४. तस्माच्च विपर्यासात्	१९	३१
२५. तस्मात् तत्संयोगात्	२०	३२
२६. तस्मान्न बध्यते नापि	६२	६१
२७. तेन निवृत्तप्रसवाम्	६५	६२
२८. त्रिगुणमविवेकि विषयः	११	१६
२९. दुःखत्रयाभिघातात्	१	१

Karika	No.	Page
३०. दृष्टमनुमानमाप्त०	४	८
३१. दृष्टवदानुश्रविकः	२	५
३२. दृष्टा मयेत्युपेक्षक०	६६	६३
३३. धर्मेण गमनमूर्ध्वम्	४४	missing
३४. न विना भावैर्लिङ्गम्	५२	,,
३५. नानाविधैरुपायैः	५२	,,
३६. पञ्च विपर्ययभेदाः	४७	,,
३७. पुरुषस्य दर्शनार्थम्	२१	३३
३८. पुरुषार्थज्ञानमिदम्	६९	६६
३९. पुरुषार्थहेतुकमिदम्	४२	missing
४०. पूर्वोत्पन्नमसक्तम्	४०	५३
४१. प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारः	२२	३४
४२. प्रकृतेः सुकुमारतरम्	६१	५९
४३. प्रतिविषयाध्यवसायो	५	९
४४. प्राप्ते शरीरभेदे	६८	६५
४५. प्रीत्यप्रीतिविषादा०	१२	१९
४६. बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुः	२६	३९
४७ बुद्धीन्द्रियाणि तेषाम्	३४	४८
४८. भेदस्तमसोऽष्टविधः	४८	missing
४९. भेदानां परिमाणात्	१५	२५
५०. मूलप्रकृतिरविकृतिः	३	७
५१. युगपच्चतुष्टयस्य तु	३०	४४
५२. रङ्गस्य दर्शयित्वा	५९	missing
५३. रूपादिषु पञ्चानाम्	२८	४२
५४. रूपैः सप्तभिरेवम्	६३	६१
५५. वत्सविवृद्धिनिमित्तम्	५७	missing
५६. वैराग्यात्प्रकृतिलयः	४५	५५
५७. शिष्यपरंपरयाऽऽगतम्	७१	६८
५८. सङ्कल्पकमत्र मनः	२७	४०
५९. सङ्घातपरार्थत्वात्	१७	२८
६०. सत्त्वं लघु प्रकाशकम्	१३	२२

Karika	No.	Page
६१. सम्यग्ज्ञानाधिगमात्	६७	६४
६२. सर्वं प्रत्युपभोगम्	३७	५१
६३. सात्त्विक एकादशकः	२५	३८
६४. सांसिद्धिकाश्च भावाः	४३	missing
६५. सान्तःकरणा बुद्धिः	३५	,,
६६. सामान्यतस्तु दृष्टात्	६	१०
६७. सूक्ष्मा मातापितृजाः	३९	missing
६८. सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः	८	१२
६९. स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते	३१	४५
७०. स्वालक्षण्यं वृत्तिः	२९	४३
७१. हेतुमदनित्यमव्यापि	१०	१५

ERRATA

Page	Line	Incorrect	Correct
५	१७	(or दुःखापघातसमर्था)	(or दुःखापघातसमर्थो)
६	२२	(तेषां व्यक्तव्यक्त०	(तेषां व्यक्ताव्यक्त०)
११	२५	वेक्ता(त्ता)रा	वेक्ता(त्ता)रो(or वक्तारो ?)
३४	१०	(सग्ग तावत्)	(सर्गं तावत्)
४२	२५	अनन्दं	आनन्दं
४८	५	भृत्यसूतं	भृत्यभूतं
४९	५	मानुषाना	मानुषाणां
५५	५	सूक्ष्मशर रं	सूक्ष्मशरीरं
५५	१०	ऐश्वयक्षये	ऐश्वर्यक्षये
५६	Foot-note	necessarily	unnecessarily
५९	३	अनुभवतीव्यर्थः	अनुभवतीत्यर्थः
६०	१६	निवृत्ताया	निवृत्तायां
६१	१९	‿वन्ते(ते)	ब्रुवन्ते(ते)
६१	२२	पुरुषस्याथ	पुरुषस्यार्थं
६३	९	एषः पुरुषः ।	एषः(कः)। पुरुषः

creative commons

Attribution-NonCommercial-ShareAlike 3.0 Unported

You are free:

to Share — to copy, distribute and transmit the work

to Remix — to adapt the work

Under the following conditions:

Attribution — You must attribute the work in the manner specified by the author or licensor (but not in any way that suggests that they endorse you or your use of the work).

Noncommercial — You may not use this work for commercial purposes.

Share Alike — If you alter, transform, or build upon this work, you may distribute the resulting work only under the same or similar license to this one.

With the understanding that:

Waiver — Any of the above conditions can be **waived** if you get permission from the copyright holder.

Public Domain — Where the work or any of its elements is in the **public domain** under applicable law, that status is in no way affected by the license.

Other Rights — In no way are any of the following rights affected by the license:

- Your fair dealing or **fair use** rights, or other applicable copyright exceptions and limitations;
- The author's **moral** rights;
- Rights other persons may have either in the work itself or in how the work is used, such as **publicity** or privacy rights.

Notice — For any reuse or distribution, you must make clear to others the license terms of this work. The best way to do this is with a link to this web page.

This is a human-readable summary of the Legal Code (the full license). Disclaimer